

Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка
Навчально–науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О.М. Лазаревського
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ, АРХЕОЛОГІЇ ТА КРАЄЗНАВСТВА

Кваліфікаційна робота освітнього ступеня «магістр»
на тему
**“Південний та східний впливи в матеріальній культурі центрального
регіону Чернігівської землі у X–XIII ст.”**

Виконав: студент 62 групи
спеціальності 032 Історія та археологія

Кілочицький Кирило Олегович

Науковий керівник:

Кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри історії України,
археології та краєзнавства

Веремейчик Олена Михайлівна

Чернігів 2025

Магістерська робота з історії _____

Роботу подано до розгляду «_____» _____ 20__ року.

Студент (ка) _____

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Науковий керівник _____

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Рецензент _____

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри

(назва кафедри)

протокол № _____ від «_____» _____ 20__ року.

Студент (ка) допускається до захисту даної роботи в екзаменаційній комісії.

Завідувач кафедри _____

(підпис)

(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕГІОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ.....	11
1.1. Політична та соціально-економічна ситуація у X–XIII ст.....	11
1.2. Торговельні шляхи та географічне положення регіону.....	16
РОЗДІЛ II. СХІДНІ ВПЛИВИ В МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕГІОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ.....	20
2.1. Арабські дирхеми та скарби: контексти знахідок.....	20
2.2. Східні впливи в сільських поселеннях Чернігівської землі Ліскове та Автуничі.....	29
2.3. Вироби волзько-булгарського походження та їх поширення.....	32
РОЗДІЛ III. ПІВДЕННІ (ВІЗАНТІЙСЬКІ ТА БАЛКАНСЬКІ) ВПЛИВИ В МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕГІОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ.....	36
3.1. Знахідки візантійських монет та їх локальні контексти.....	36
3.2. Привозний тарний та столовий посуд.....	39
3.3. Скляні вироби.....	47
ВИСНОВКИ.....	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	58
ДОДАТКИ.....	63

ВСТУП

Актуальність цієї магістерської роботи визначається важливістю Чернігівської землі як одного з ключових центрів Київської Русі, що був вузлом культурних і торгівельних зв'язків. У Х–ХІІІ ст. цей регіон зазнавав значного впливу з боку Візантії, Кавказу, Волзької Булгарії та степових кочовиків, що відобразилося в матеріальній культурі – поширенні прикрас, предметів особистого благочестя побутових речей, зброї. Археологічні знахідки підтверджують ці впливи, але їх комплексний аналіз потребує додаткового вивчення. Дослідження цієї теми дозволить краще зрозуміти міжкультурні зв'язки, адаптацію чужорідних елементів у місцеву традицію та історичну роль Чернігівщини в середньовічній Європі та Азії.

Метою дослідження є виявлення та аналіз південних і східних впливів у матеріальній культурі центрального регіону Чернігівської землі в Х–ХІІІ ст., а також визначення їхнього характеру, масштабів і шляхів проникнення. Для досягнення цієї мети необхідно дослідити археологічні пам'ятки та артефакти, що відображають культурні зв'язки з південним та східними культурами.

Завданням є класифікація цих впливів за категоріями матеріальної культури, встановлення механізмів їхньої адаптації та інтеграції в місцеві традиції, а також порівняння виявлених елементів із аналогами в інших регіонах. Результати дослідження дозволять глибше зрозуміти міжкультурні процеси, що формували регіональну своєрідність Чернігівщини в добу Київської Русі.

Об'єкт та предмет дослідження. Об'єктом дослідження є матеріальна культура центрального регіону Чернігівської землі в Х–ХІІІ ст., яка відображає соціально-економічні, культурні та міжетнічні зв'язки того часу. Предметом дослідження виступають південні та східні впливи, що

простежуються в археологічних знахідках, таких як кераміка, прикраси, елементи озброєння, побутові речі.

Хронологічні межі дослідження. Покладені в темі роботи, а саме X–XIII ст.

Географічні межі дослідження. Географічні межі зумовлюються територією центральних регіонів Чернігівської землі X–XIII ст.

Методологічні засади дослідження ґрунтуються на комплексному підході, що включає аналіз археологічних, історичних та культурологічних джерел. Використано історико-порівняльний метод для зіставлення виявлених артефактів із подібними знахідками в інших регіонах, що дозволяє простежити культурні впливи. Джерелознавчий аналіз допомагає встановити походження та особливості артефактів, а типологічний метод застосовується для їхньої класифікації. Структурно-функціональний підхід дозволяє визначити роль і значення запозичених елементів у місцевому культурному контексті. Використання міждисциплінарного аналізу сприяє комплексному розгляду досліджуваної теми, об'єднуючи дані археології, історії, етнографії та мистецтвознавства.

Методика дослідження:

Дослідження базується на застосуванні кількох наукових методів, що дозволяють всебічно проаналізувати південні та східні впливи в матеріальній культурі Чернігівської землі X–XIII ст. Історико-порівняльний метод використовується для співставлення археологічних знахідок із аналогічними артефактами. Джерелознавчий аналіз допомагає визначити походження артефактів і встановити їхні зв'язки з іншими культурами. Типологічний метод дозволяє класифікувати предмети матеріальної культури за формою, функцією та технологією виготовлення. Структурно-функціональний підхід допомагає зрозуміти, як запозичені елементи інтегрувалися в місцеві традиції. Використання міждисциплінарного аналізу, що об'єднує

археологію, історію, етнографію та мистецтвознавство, забезпечує глибоке дослідження впливів і культурних процесів у регіоні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному аналізі південних і східних впливів у матеріальній культурі центрального регіону Чернігівської землі X–XIII ст., що дозволяє глибше зрозуміти міжкультурні зв'язки цього періоду. Дослідження уточнює характер і масштаби взаємодії Чернігівщини з іншими культурами півдня та сходу, розкриваючи специфіку запозичень у побутових предметах, озброєнні, ювелірному мистецтві. Робота вперше систематизує та класифікує артефакти цього регіону за ознаками зовнішнього впливу, що сприяє подальшому розширенню уявлень про культурні процеси Київської Русі. Отримані результати доповнюють існуючі знання про роль Чернігівської землі як важливого посередника в культурному обміні між Руссю та сусідніми цивілізаціями.

Практичне значення роботи. Практичне значення дослідження полягає в розширенні наукових уявлень про культурні зв'язки Чернігівської землі в X–XIII ст., що може бути корисним для археологів, істориків та етнологів. Отримані результати можуть застосовуватися у музейній справі для створення експозицій, що ілюструють міжкультурні впливи на регіон. Матеріали дослідження також можуть бути використані у викладанні історичних дисциплін та популяризації середньовічної спадщини України. Крім того, вони можуть стати основою для подальших досліджень, пов'язаних із роллю Чернігівщини в міжнародних контактах Київської Русі.

Історіографія. Питання східних та південних впливів на матеріальну культуру центральних регіонів Чернігівської землі ставились дослідниками при вирішенні окремих питань. Найкраще вивчений вплив на розвиток монументальної архітектури. Тому в запропонованій магістерській роботі вплив на нерухомі пам'ятки не розглядається. Серед досліджень загальноісторичних, де комплексно розглядається формування

Чернігівського князівства слід назвати праці О. Насонова, О. Зайцева [18], П. Толочка [37], О. Моці [29; 30], В. Коваленка [19; 20; 21; 22; 23].

Своєю чергою, праці з історії Візантії Г. Литаврина [27], К. Манго [47], Д. Оболенського [31] – створюють ширший контекст для розуміння характеру південних контактів Русі та впливу візантійської культури на матеріальний світ регіону.

Південні та східні впливи на матеріальну культуру Чернігово-Сіверської землі розглядались в окремих дослідженнях. Перші узагальнюючі спостереження щодо пам'яток Чернігівщини були зроблені в дореволюційний період, в працях дослідників кінця XIX – початку XX ст., а саме: О. Маркова [2], В. Шугаєвського [7], та В. Тізенгаузена [8], чий каталог монетних знахідок дозволили простежити торгівельні шляхи й інтенсивність контактів Русі з країнами Сходу та Візантією та заклали фундамент для вивчення міжнародних контактів Русі.

У радянський період дослідження Чернігово-Сіверської землі отримали системний характер. Праці В. Кропоткіна [26; 27], В. Потіна [4] та Н. Бауера [42] значно розширили інформацію про знахідки візантійських та східних монет, увівши до наукового обігу матеріали з різних регіонів Русі, включно з Чернігівщиною. Паралельно тривало археологічне вивчення окремих пам'яток Б. Рибаківим, Д. Бліфельдом, В. Коваленком, О. Шекуном, Ю. Ситим, О. Черненко та іншими дослідниками, які докладно проаналізували історичну топографію та торговельні зв'язки. Особливо важливими стали роботи, присвячені пам'яткам Чернігова, Любеча, Шестовиці, Ліскового, Виповзова, Звеничіва, де фіксуються значні концентрації імпортової продукції.

Дослідження візантійських амфор на різних пам'ятках Чернігівщини дозволяють простежити шляхи проникнення виробів у внутрішні райони землі. Серед таких робіт слід назвати дослідження О. Веремейчик [13] та В. Ковалю [24].

Серед робіт з нумізматики хотілось би відзначити дослідження Е. Олів'є та С. Степаненко [48]. В ній подано інформацію про цінні нумізматичні знахідки, що також опосередковано впливали на матеріальну культуру центральної частини Чернігівської землі.

Таким чином, незважаючи на те, що на сьогодні є велика кількість праць з археології, на жаль, відсутня єдина узагальнююча праця, яка б комплексно розглядала питання південних та східних впливів у X–XIII ст. на центральний регіон Чернігівської землі. Існуючі дослідження здебільшого носять вузькоспеціалізований характер.

Загалом, історіографія питання характеризується широким тематичним і хронологічним спектром, але відзначається і певною фрагментарністю: більшість праць зосереджена на окремих видах імпорту або на конкретних пам'ятках. Комплексне поєднання археологічних, нумізматичних та історичних даних у контексті вивчення південних та східних впливів у матеріальній культурі центрального регіону Чернігівської землі X–XIII ст. залишається актуальним завданням, що й зумовлює потребу у відповідному системному дослідженні.

Джерела. Джерельна база роботи складається з речових та письмових джерел.

Речові представлені численними артефактами, виявленими під час археологічних досліджень пам'яток центральних регіонів Чернігівської землі – міст Чернігова, Любеча, торгово-ремісничих поселень – Шестовиці, Виповзіва, сільських поселень та могильників. Значний масив інформації по темі надають скарби та випадкові знахідки монет арабських монет, дирхемів, які були знайдені протягом XIX–XX ст. Ця інформація міститься у каталогах та публікаціях дослідників. Так, нумізматичний матеріал з території Чернігівщини оприлюднений у ряді публікацій А. Маркова [2], В. Тізенгаузена [8], В. Потіна [4], Р. Фасмера [6], В. Шугаєвського [7], В. Кропоткіна [26; 27] та Н. Бауера [42].

Особливо важливе значення мали опубліковані джерела, які поєднували характеристики нумізматичних колекцій разом з інформацією про археологічні дослідження пам'яток. Це стосується матеріалів Шестовицького могильника, опублікованого Д. Бліфельдом [11], скарбів та дослідження могильника і посаду городища у Звеничеві оприлюднених В. Коваленко, О. Шекуном та Фоміним [21], а також матеріалів з Виповзіва у роботах В. Скорохода [36], Любеча у роботах О. Веремейчик [12; 13; 15].

З останніх робіт, які заслуговують на особливу увагу потрібно зазначити дослідження з каталогом монет, яке належить Е. Олів'є та С. Степаненку [48]. Ця робота присвячені нумізматичній колекції, яка зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В. Тарновського і вийшла друком у Парижі, 2022 р. Вона дозволяє детально вивчити зовнішній вигляд нумізматичного матеріалу та подає його визначення.

Візантійських монет знайдено менше, переважно це випадкові знахідки або виявлені у похованнях X ст.

Ця потужна нумізматична джерельна база свідчить, що центральні регіони Чернігівської землі вже з самого початку X ст. були втягнуті у міжнародну торгівлю, і потік монетного срібла з країн Сходу та Півдня проходив через ці землі, частково осідав тут у скарбах або потрапляв у якості поховального інвентарю у могильники.

Серед речового матеріалу, який використовується у магістерській роботі слід відзначити фрагменти амфор візантійського кола. Ця тарна кераміка потрапляла на територію Русі разом з вином, оливковою олією та іншими товарами. Навіть невеликі уламки амфор надають інформацію про місце їх виготовлення та дату побутування різних типів амфор. Визначення амфорного матеріалу проводили В. Булгаков, І. Тесленко, В. Коваль, а результати опубліковані у роботах О.Веремейчик, В. Коваленка та В. Ковалю [13; 19; 24].

Про південний вплив свідчать і скляні вироби – знахідки прикрас (фрагменти скляних браслетів) та візантійського скляного посуду у матеріалах міст, городищ, поселень та могильників.

З письмових джерел важливе значення мають літописи, зокрема Лавренєвський та Іпатьєвський [3], де є відомості про торговельні шляхи та зовнішні контакти а також трактат Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» [1].

Таким чином, джерельна база досить репрезентативна та дозволяє вирішити поставлені завдання.

Комплексне поєднання археологічних, нумізматичних та історичних даних у контексті вивчення південних та східних впливів у матеріальній культурі центрального регіону Чернігівської землі X–XIII ст. залишається актуальним завданням, що й зумовлює потребу у відповідному системному дослідженні.

Апробація дослідження здійснена в формі доповіді на IV та V Науковому семінарі магістрантів та аспірантів навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. М. Лазаревського (2024 та 2025), на XXVIII науковій конференції молодих вчених та студентів (2025) навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. М. Лазаревського.

Структура магістерської роботи. Робота має вступ, 3 дослідницьких розділи, підрозділи, висновки, список використаних джерел та літератури, додатки.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕГІОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

1.1. Політична та соціально-економічна ситуація у X–XIII ст.

Політична історія Чернігівського князівства у X–XIII ст. розгорталася в умовах постійної конкуренції між родами, що визначила його роль у всеруській політиці. Після закріплення Чернігова за Ольговичами у XI–XII ст. саме ця династія стала однією з найвпливовіших у Русі та головним суперником Мономаховичів у боротьбі за Київ. Чернігівські князі були активними учасниками політичних конфліктів, прагнучи зберегти контроль над економічно важливими землями Десни та Сейму, а також забезпечити собі доступ до київського столу, який залишався символом верховної влади. У XII ст. внутрішні удільні поділи не послабили князівство, як це сталося в інших регіонах Русі, навпаки, вони створили складну, але стабільну систему співіснування кількох гілок Ольговичів, що визнавали старшинство чернігівського князя. У цей період Чернігівські князі кілька разів посідали київський престол, зокрема Всеволод Ольгович і Святослав Всеволодович, що стало вершиною політичного впливу династії [3; 9, с. 22; 25, с. 521].

Соціально-економічна система Чернігівського князівства X–XIII ст. формувалася в умовах активних політичних контактів, розвиненої торгівлі та складної внутрішньої ієрархії населення. На вершині суспільної піраміди стояв князь, який виконував роль верховного власника земель, вирішував основні конфлікти між підданими. Його влада спиралася на дружину, що поділялася на старшу й молодшу. Старша дружина поступово перетворювалася на боярство, яка володіла значними вотчинами, контролювала місцеві ресурси та мала широкий вплив на політичні рішення. Молодша дружина виконувала військові й адміністративні функції, забезпечуючи захист територій та реалізацію княжих наказів. Особливе місце у структурі суспільства займало духовенство, яке з моменту християнізації

регіону стало одним із найбільших землевласників. Монастирі — Борисоглібський, Єлецький, Успенський та інші — виконували роль не лише релігійних, але й економічних центрів, адже мали власні угіддя, ремісничі майстерні, брали участь у місцевій і транзитній торгівлі. Вони забезпечували поширення писемності, освіти та християнської культури, а також впливали на формування політичної ідеології князівської влади. Міське населення складалося з купців, ремісників і службових верств. Ремесла у Чернігові та інших міських центрах були високо спеціалізованими: існували квартали гончарів, ковальські майстерні, ювелірні центри, дільниці косторізів і склоробів. Деякі з цих ремесел були безпосередньо пов'язані з переробкою імпортованих товарів, зокрема срібла, кольорових металів і скла. Розкопки виявляють значні обсяги виробництва, що свідчить про розвинений внутрішній ринок і сталі ремісничі традиції. Купецтво відігравало ключову роль у функціонуванні економічних зв'язків. Саме через нього Чернігівське князівство інтегрувалося у міжнародні торговельні маршрути, що поєднували регіон із Візантією, Волзькою Булгарією, Кавказом і Середнім Сходом. Значні обсяги дирхемів, знайдених у регіоні, свідчать про тривалу участь місцевих еліт у системі далекої торгівлі та посередницьких операціях. Основним прошарком населення залишалися селяни. Вони обробляли землю, входили до сільських громад і сплачували данину або виконували повинності на користь князя чи бояр. Поряд із ними існували залежні категорії населення — закупи, рядовичі, холопи — що працювали у приватних господарствах або при дворі. Сільське господарство було змішано-аграрним: поряд із землеробством широко розвинені були мисливство, рибальство, бортництво та скотарство, що забезпечувало надлишкові продукти для торгівлі [18, с. 133].

Економіка Чернігівського князівства характеризувалася поєднанням натурального господарства на селі та високої товарності ремісничо-торговельного виробництва у містах. Розвинена система внутрішнього ринку,

постійні контакти з іншими землями Русі та активна участь у міжнародній торгівлі створювали умови, за яких регіон став одним із найзаможніших центрів Східної Європи напередодні монгольської навали [18, с. 133].

Політична, економічна та соціальна сфери Чернігівської землі X–XIII ст. були нерозривно пов'язані та формували складну систему взаємозалежностей, у межах якої розвиток кожної з них впливав на інші. Політична структура князівства, побудована на династичних принципах та постійному змаганні за владу, визначала характер розподілу ресурсів, контроль над територіями та спрямування зовнішньої політики. Князі та боярські роди, змагаючись за вплив, спиралися на економічний потенціал своїх володінь, а доступ до ресурсів і торговельних шляхів часто ставав причиною конфліктів між удільними центрами [18, с. 132-133].

Економічна могутність Чернігівського князівства була важливою основою політичної сили його правителів. Контроль над ключовими торговельними артеріями — Десною, Сеймом, верхнім Дніпром — забезпечував стабільні прибутки, які дозволяли утримувати дружину, розвивати міську інфраструктуру та брати участь у боротьбі за київський престол. Доступ до міжнародної торгівлі, зокрема до імпорту срібла, дорогих тканин, зброї та ремісничих виробів, підсилював престиж правлячих династій та розширював їхні політичні зв'язки [29, с. 32].

Соціальна структура, у свою чергу, визначала характер внутрішніх процесів і стабільність політичної влади. Боярство, маючи вотчини та власні дружини, поступово ставало самостійним політичним чинником, здатним впливати на розподіл влади між князями. У періоди внутрішніх конфліктів та міжусобиць окремі боярські роди підтримували ті чи інші гілки Ольговичів, обумовлюючи результат боротьби за владу. Міське населення, особливо купецтво, також відігравало роль у політичних процесах: їхня економічна активність забезпечувала процвітання князівських центрів, а у випадках криз

містяни могли підтримати або відмовити в підтримці конкретному князю [3; 18, с. 115-124].

У XII ст., коли удільна система досягла особливої складності, політична фрагментація почала поступово послаблювати економічну єдність регіону. Соціальні процеси також впливали на економічну активність. Зростання міського населення сприяло розширенню ремесел та торгівлі, появі нових спеціалізацій, підвищенню попиту на імпортні товари. Сільські громади залишалися основою економіки. Монастирі, які володіли великими земельними масивами, ставали не тільки духовними, а й економічними центрами, інтегрованими в торгові мережі та виробництво [19, с. 5].

Таким чином, взаємодія політичних, економічних і соціальних чинників визначала траєкторію розвитку Чернігівського князівства. Політична сила князів залежала від економічних ресурсів, економічна стабільність — від політичної єдності, а соціальна структура — від балансу між владою, боярством та міськими громадами. Усі ці складові разом формували складний та динамічний механізм функціонування одного з найважливіших центрів Русі. Вже у XIII ст. Чернігівська земля опинилася у ситуації, коли багатовікові політичні, соціально-економічні та військові процеси, що формували її міць у попередні століття, вступили у фазу глибокої кризи. Цей період став переломним для князівства, адже внутрішня структура влади, економічна організація та зовнішньополітичні зв'язки поступово втрачали стійкість. Посилення удільної роздрібненості, загострення міжкнязівських конфліктів, трансформація соціальних відносин та зміни у міжнародних торговельних маршрутах створили тло, на якому монгольська навала 1239 року перетворилася на справжню катастрофу для регіону. Ключовим чинником ослаблення Чернігівського князівства була політична фрагментація. У першій третині XIII ст. володіння Ольговичів уже поділялися між численними гілками династії, кожна з яких прагнула зберегти контроль над власними уділами. Послаблення центрального Чернігова як

політичного центра всієї землі призвело до того, що князі все частіше діяли автономно й нерідко вступали у конфлікти один з одним. У результаті зменшилася можливість швидкої мобілізації сил, погіршилася координація між удільними центрами та знизився загальний рівень обороноздатності регіону [18, с. 133-134].

Соціально-економічні процеси теж зазнали змін, що впливало на загальну стійкість землі. Хоча міста зберігали ремісничу активність і були інтегровані у торговельні мережі, загальна економічна картина ускладнилася. Торговельні шляхи на схід поступово втрачали колишнє значення через зміни у міжнародній політичній ситуації та ослаблення Волзької Булгарії під тиском степових кочових угруповань. Це призвело до зменшення потоків імпортного товару, зокрема срібла та східних ремісничих виробів, що раніше відігравали ключову роль у підтриманні економічної життєдіяльності Чернігівської землі. Соціальна структура також переживала напруження. Боярство, яке за попередні століття зміцнило свої позиції, продовжувало посилювати автономію і дедалі частіше поводитись самостійно, здатна впливати на розподіл земель, підтримку або усунення того чи іншого князя. Це підривало вертикаль влади, що в умовах зовнішньої загрози ставало фатальним. Міське населення продовжувало відігравати важливу роль у ремісництві та торгівлі, однак зростання податків та нестабільність, пов'язані з міжусобицями, посилювали соціальне напруження. Сільські громади, як основа економіки, страждали найбільше під час воєнних сутичок та збору данини, що призводило до скорочення виробництва та зменшення ресурсів [18; 19].

Чернігівська земля напередодні монгольського вторгнення опинилася в несприятливому геополітичному оточенні. Степові терени на півдні та сході перетворилися на зону активних переміщень кочових угруповань, що створювало постійну військову загрозу. Водночас київський регіон слабшав через тривалу боротьбу різних династій за верховну владу, що не дозволяло

створити єдиний оборонний союз проти нової небезпеки. Відсутність узгоджених дій між князівствами Русі стала однією з причин того, що монгольська навала завдала нищівного удару по регіону. Штурм Чернігова військами хана Менгу восени 1239 року став кульмінацією накопичених проблем. Місто, попри значні оборонні укріплення, виявилось неспроможним забезпечити тривалий опір, що свідчило про ослаблення військової організації та внутрішньої координації. Падіння Чернігова відкрило монголам шлях до Києва, і цей момент в історії фактично завершив період існування Чернігівського князівства як однієї з провідних політичних сил Русі [3;17;18;19].

Чернігівська земля у XIII ст. постала територією, де багаторічне поєднання політичної фрагментації, економічних трансформацій та соціальних напружень створило умови вразливості перед зовнішньою загрозою. Попри збереження значного економічного потенціалу та окремих потужних удільних центрів, регіон не зміг мобілізувати ресурси для протидії монгольському наступу. Саме комплекс внутрішніх факторів — династичні суперечки, ослаблення торгівлі, посилення боярської автономії та зниження ефективності управління — став основою тієї кризи, яка завершилася катастрофою 1239 року. Таким чином, падіння Чернігова було не лише результатом монгольського вторгнення, а й логічним наслідком глибоких структурних змін, що визрівали упродовж багатьох десятиліть.

1.2. Торгові шляхи та географічне положення (Десна, Верхній Дніпро, напрям Волга–Балтика)

Чернігівська земля розташована на перетині ключових торговельних маршрутів Східної Європи, що визначало її економічне та стратегічне значення у X–XIII ст. (Рис. Б. 1). Основний південний шлях, відомий як «із варягів у греки», пролягав по Десні та Дніпру (Рис. Б. 4), забезпечуючи прямий контакт з Візантією. Цей маршрут використовувався для

транспортування амфор із вином та олією, дорогих тканин, скляних виробів, а також предметів християнського культу. Східний шлях, який проходив через Волгу та верхів'я Сейму, поєднував Чернігівську землю з Волжською Булгарією, Хорезмом та Арабським халіфатом. Через нього надходили срібні дирхеми, ремісничі вироби та кераміка, що свідчить про активну інтеграцію регіону в ширший міжнародний торговельний простір [29, с. 33] (Рис. Б. 3).

Археологічні дані підтверджують, що на маршруті від Булгара до Києва існували регулярні днювання («манзілі») та укріплені поселення, які виконували функції торговельно-адміністративних центрів (Рис. Б. 2). У центральному регіоні Чернігівщини такими пунктами були городища та поселення в Шестовиці, Виповзові, Лісковому та Липовому. Вони контролювали потік товарів і функціонували як важливі торгівельно-ремісничі вузли. Унікальне географічне положення Чернігова на Десні дозволяло князям та купцям формувати власні каравани, контролювати постачання і здійснювати торгівлю без прямого втручання Києва, що сприяло економічній автономії регіону [29, с. 36].

Особливе значення мав водний шлях Любеч–Чернігів, який з'явився у Х ст. і з'єднував місто із Дніпром та стратегічним пунктом Любечем, що Б. Рибаків визначив як «північні ворота Русі». Цей маршрут пролягав по річках Білоус та Муравля із коротким волоком до озера Кораблище та далі по озеру Болгач (стариця Дніпра) до озера Любечського, що забезпечувало швидке сполучення Чернігова з Дніпром. Протяжність маршруту складала близько 60–70 км, і він активно використовувався для пересування князівських загонів, купецьких караванів та доставки товарів [23, с. 63].

Розгалужена річкова мережа забезпечувала додаткові комунікації через Десну–Угру–Оку–Волгу або Десну–Сейм–Оку–Волгу, причому останній маршрут мав особливе значення для руху дирхемів у Подесенні через Курське Посейм'я. Монетний потік розгалужувався на кілька напрямків, включно з Любечем, Черніговом, Сновською тисячею та землями радимичів,

що демонструє складну структуру торгових комунікацій та інтегрованість Чернігівської землі в міжнародні торговельні мережі [19, с. 55].

Крім водних шляхів, активно використовувалися сухопутні маршрути, зокрема шлях у Булгарію, частину транс-європейського торговельного шляху Центральна Європа–Галич–Київ–Булгар–Середня Азія. Вони забезпечували зв'язок Чернігова та інших центрів Південної Русі з основною магістраллю, створюючи відповідні відгалуження до Переяславля, Курська та Липового. Липове, зі своїм городищем, великим поселенням-посадам та курганным могильником, контролювало як водний шлях, так і сухопутний тракт із Посулля, виступаючи важливим вузловим пунктом у мережі торгових комунікацій. Археологічні дані свідчать про значну пульсацію населення залежно від торговельного сезону та різноманіття етнічного складу, що підкреслює мультикультурний характер торгівлі на Чернігівщині [19, с. 57].

Не менш значимим вузлом був Звеничів, розташований за 22 км на північ від Чернігова, який контролював перешийок між Північним і Південним Замглаєм та слугував коротким шляхом до земель радимичів. Цей маршрут, що функціонував лише в зимовий та сухий період, згодом став важливим поштовим трактом до Могильова, Полоцька, Смоленська та Пскова, що демонструє стратегічне розташування Чернігівської землі у контексті регіональних та міждержавних зв'язків [22, с. 60].

Таким чином, географічне положення Чернігівської землі та наявність численних водних і сухопутних маршрутів зробили регіон ключовим центром торгівлі і транспортної комунікації у Східній Європі. Чернігів і прилеглі вузли, такі як Любеч, Липове та Звеничів, формували ефективну систему контролю над торговельними потоками, забезпечували економічну автономію та сприяли культурній інтеграції регіону в міжнародні мережі X–XIII ст. [19; 22; 24; 27].

Археологічні дослідження є цьому доказом і показує основні об'єкти, серед котрих можна виділити Чернігів, який постає як столичний центр із

розвиненим ремеслом, двором князя та похованнями. Любеч — ключовий центр торгівлі та ремесел, місце численних скарбів. Новгород-Сіверський — адміністративно-політичний центр із добре збереженими городищами та ремісничими кварталами. Шестовиця — багатий археологічний комплекс із похованнями дружини та предметами розкоші, включно з імпортними виробами. Виповзів, Ліскове, Липове — відкриті торгово-ремісничі поселення з курганными могильниками. Стародуб — ремісничо-торговельний центр із локальними та привізними знахідками. Ці комплекси дозволяють реконструювати соціально-економічну структуру регіону, характер торгівлі та масштаби ремісничого виробництва (Рис. Б. 5).

РОЗДІЛ II. СХІДНІ ВПЛИВИ В МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕГІОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

2.1. Арабські дирхеми та скарби: контексти знахідок

У межах Чернігівської землі дослідники фіксують понад 40 комплексів із дирхемами, що дозволяє простежити локальні особливості їх поширення. Особливо важливими є скарби, для яких збережено більш-менш точний археологічний контекст, адже це дає змогу встановити відносну хронологію функціонування торговельних шляхів і соціально-економічних трансформацій регіону. Особливого значення набуває аналіз локальних осередків знахідок — насамперед Любеча, Чернігова, Виповзова, Городнянського та Звеничівських скарбів. Кожен із цих комплексів має власні специфічні риси, відображає характер локальної торгівлі, структуру посередницьких мереж та ступінь інтегрованості регіону у східноєвропейську економічну систему [48].

Одним із ключових таких пунктів є **Любеч**, на території якого відстежується поширення східних імпортів це пояснюється його стратегічним та географічним розташуванням на Дніпровському торговому шляху. Саме тут було зафіксовано одну з найбільших концентрацій дирхемів, які датуються IX–X ст. та репрезентують широкий спектр монетних дворів Аббасидського халіфату [48, с. 267-268, 270].

Перші відомості про знахідки дирхемів у Любечі з'явилися ще наприкінці XIX ст., коли було зафіксовано кілька випадкових відкриттів під час земляних робіт і приватних розкопок. Однак систематичне дослідження нумізматичного матеріалу розпочалося в 1936 роках під керівництвом українських археологів, які вперше здійснили його комплексний аналіз. Більшість виявлених дирхемів належать до карбувань Багдада, Самарри та Нішапура, що відповідає загальній картині надходження монет у Східну Європу [48, с. 267-268].

Характерною рисою знахідок з Любеча є значний ступінь їх фрагментованості. Відомо, що дирхеми часто надходили на територію Середнього Дніпра вже у вигляді частково розрізаних або навмисне деформованих монет, що пов'язано з місцевими практиками вагового обігу срібла. Фрагменти слугували універсальними розрахунковими одиницями, які могли замінити повноцінні монети та дозволяли регулювати обмін відповідно до ваги [48, с. 267-268].

У Любечі були зафіксовані як окремі поодинокі знахідки, так і кілька скарбів, більшість з яких була виявлена випадково. Серед скарбів можна виділи той, який було знайдено в 1845 році, сам скарб містив п'ятдесят ісламських монет [2, с. 50]. За В. Тезінгаузенем, який досліджував ці монети, то тут є монета з Армінії, датована 880/881 роком [8]. Р. Ковальов вважає це імпортом X ст. [46, с. 110]. Наймолодша монета датується 933 роком. В 1936 році на Мазепиній (Замковій) горі було знайдено скарб, де знаходилося 2 монети Аббасидів: одна з них карбована в Мадінат ас-Саламі (Багдад) у 932 р. 5 монет Саманідів (династія, що правила в Середній Азії та Ірані). 1 монета Зіяридів: карбована в місті Амул (південне узбережжя Каспійського моря) у 967–978 рр. Монета Саманіда Мансура ібн Нуха: карбована в аш-Шаші (сучасний Ташкент) у 975/976 р. [27, с. 90; 45, с.128]. Також була зафіксована знахідка 2009 року (О. Веремейчик) (Рис. Б. 6). Монета карбована в Майяфарикіні (сучасний Сільван, Туреччина). Це місто було центром арабської династії в регіоні Діярбакир [48, с. 267-268].

Дослідники вказують, що Любеч міг виконувати функцію локального розподільчого центру, через який проходили великі партії срібла, що рухалися в напрямку Києва та Гньоздовського комплексу. Значний обсяг знахідок у поєднанні з археологічними матеріалами свідчить про інтенсивний розвиток місцевої торгівлі та ремесел, зокрема обробки металів. Знайдені у Любечі срібні прикраси та зливки, виготовлені з перероблених дирхемів, підтверджують існування місцевих ювелірних майстерень. Важливим також є

питання хронології припинення масового ввезення дирхемів у регіон. Матеріали з Любеча демонструють поступове зменшення надходжень у другій половині X ст., що корелює з загальноєвропейськими тенденціями занепаду аббасидської економічної системи та зміни торговельних маршрутів між Руссю і Сходом [19, с. 57].

Таким чином, любецькі знахідки арабських дирхемів становлять ключову джерельну базу для дослідження економічної історії регіону. Їх комплексний аналіз дозволяє реконструювати участь Любеча в транзитній торгівлі, визначити структуру східних торговельних потоків та окреслити роль місцевих центрів у переробці срібла.

Ще один важливий пункт Чернігівської землі – **Чернігів**, посідав стратегічне положення на перетині шляхів, що поєднували Дніпровський, Деснянський та Сіверський торговельно-комунікаційні вузли, що й зумовило його включення в систему міжнародної транзитної торгівлі ще у IX–X ст. [19, с. 57].

Під час розкопок кургану Гульбище, було знайдено сильно обпалений дирхем. Дата чи будь-які інші деталі монети були невпізнанні. Згідно з усним свідченням, на яке посилається О. Марков, вона датувалася щонайпізніше останньою чвертю IX ст. і не містила слова «Аллах» [5, с. 4; 7, с. 4; 2, с. 51; 32, с. 125]. В. Шугаєвський повідомляв про знахідки ісламських монет у Бобровиці, яка з тих пір стала передмістям Чернігова [7, с. 4]. Додаткові деталі відсутні.

Розкопки Ю. Ситого та Л. Ясновської на вул. Чернишевського (вул. В. Стуса), 15, у 1989 році, виявили фрагмент чверті дирхема (Рис. Б. 7). Монета була ідентифікована А. Фоміним як Наср ібн Ахмад, 935–7 років [35, с. 89–92].

Наявність дирхемів у похованнях, зокрема у курганах північного посаду Чернігова, вказує на їхню символічну та соціальну цінність. У кількох випадках інші монети трапляються як підвіски або складові прикрас, що

демонструє їхню адаптацію до місцевих культурних практик. Чернігівські знахідки також дозволяють простежити динаміку припинення ввезення східного срібла. Після 970-х рр. кількість дирхемів у матеріалах різко скорочується, що узгоджується з кризою монетного обігу в Аббасидському халіфаті та зі змінами у торговельній стратегії Волзьких булгар. Проте навіть після припинення активного надходження дирхемів їх вторинне використання у Чернігові продовжувалося ще протягом значної частини XI ст., про що свідчать знахідки фрагментів у ремісничих майстернях та побутових комплексах. Таким чином, Чернігів виступає одним із ключових центрів поширення та переробки східного срібла на території Русі. Знахідки дирхемів у місті демонструють складну картину економічних і соціальних відносин, у яких срібло виконувало водночас функції грошей, престижних предметів та сировини для ремесла.

Важливе значення у торговельних відносинах мали населені пункти по р. Десна – це Виповзів та Шестовиця

Виповзів, розташований у нижній течії Десні, є одним із важливих локальних осередків знахідок східного срібла. Його значення зумовлене близькістю до водних шляхів, що поєднували Верхнє Подесення з центральними районами Русі та забезпечували стійкі торговельні контакти із північними та східними регіонами.

Перші достовірні відомості про знахідки дирхемів у цьому районі походять з початку 2011 року, коли було виявлено кілька фрагментів монет під час археологічних робіт. На Виповзівському поселенні у 2011 р., знайдений саманідський дирхем, Наср ібн Ахмад (914–943 рр. н. е.), карбований у Самарканді. У цьому ж році знайдено наслідування саманідського дирхема у підйомному матеріалі на південному краї тераси поселення. Він зламаний по краю, датується першою половиною IV ст. хіджри / X ст. н. е.. У 2012 р., виявили наслідування саманідського дирхема (тип Ісмаїла ібн Ахмада), псевдолегенди на аверсі та реверсі ретроградні,

перша половина IV ст. хіджри / X ст. н. е., є два отвори, обрізаний. Також виявлено наслідування саманідського дирхема, тип Ахмада ібн Ісмаїла (295–301 рр. хіджри / 907–914 рр. н. е.), чверть дирхема (фрагмент) X ст. н. е., знахідка з підйомного матеріалу, зроблена за 250 метрів на захід від городища, на південь від дороги (скручений фрагмент). У 2018 р. виявлено фрагмент наслідування половини дирхема. Точний тип не визначено, але, можливо, аббасидського типу, з неясними псевдолегендами та характерною багатовізерунковою круговою легендою. Цей різновид «варварських» типів зазвичай відносять до кінця III ст. хіджри / кінця IX — початку X ст. н. е. (період розриву між останніми аббасидськими наслідуваннями та початком саманідського притоку) [48, с. 270–272; 36, с. 135] (Рис. Б. 8).

Важливим показником масштабів торгівлі є зіставлення виповзівських знахідок із матеріалами Любеча та Чернігова. Простежується спільність монетних типів, що свідчить про єдиний напрямок надходження срібла. Виповзів, найімовірніше, виконував функцію проміжного пункту, де відбувалося розподілення товарів між місцевими громадами та більшими торговими центрами. Окрему увагу дослідники звертають на кілька зосереджень монет, які, хоча й не утворюють повноцінних скарбів, однак можуть інтерпретуватися як місця локального накопичення срібла. У кількох випадках монети були знайдені разом із уламками зброї, що може свідчити про належність цих комплексів до дружинного середовища або осіб, які брали участь у транзитній торгівлі. Таким чином, Виповзів демонструє типовий для регіону характер використання дирхемів — як вагової валюти та як сировини для ремісничого виробництва. Його матеріали доповнюють загальну картину поширення східного срібла у Верхньому Подесенні та підтверджують активність місцевого населення у транзитних процесах.

В районі **Городні** Чернігівської губернії А. Марков повідомив про скарб, який був ідентифікований В. Тізенгаузенем. Розмір скарбу та його

точне місцезнаходження невідомі. Лише дві монети зі скарбу були передані Д. Самоквасовим В. Тізенгаузену для ідентифікації, а саме: Ахмада ібн Ісмаїла, викарбувана в аш-Шаші у 907/8, та Ісмаїла ібн Ахмада, викарбувана в Самарканді у 902/3. А. Марков також повідомляв про скарб IX ст. у цьому районі [2, с. 51–52; 7, с. 4].

Скарб характеризується високим ступенем зношеності монет. Значна частина дирхемів демонструє інтенсивне використання у грошовому обігу, що може свідчити про їх тривале функціонування до моменту приховування. Водночас у складі скарбу зафіксовані й майже неушкоджені екземпляри, що підкреслює змішаний характер надходжень східного срібла в регіон. Цінність Городнянського скарбу полягає в тому, що він дозволяє простежити особливості циркуляції дирхемів поза великими центрами типу Чернігова. Городня, розташована на північному відгалуженні Деснянського шляху, могла виконувати функцію проміжного вузла у русі товарів між Поліссям і середньодніпровськими землями. Час приховування скарбу, ймовірно, пов'язаний із періодом політичної нестабільності кінця IX — початку X ст., коли збільшується кількість схованок на території Русі [48, с. 267]. Городнянський скарб є важливим джерелом для вивчення структури торговельних зв'язків регіону, оскільки він демонструє одночасне надходження монет із різних частин Халіфату та високий ступінь інтеграції місцевих громад у міжнародні економічні процеси.

Звеничівські скарби, виявлені поблизу села Звеничів, посідають особливе місце серед нумізматичних комплексів Чернігівщини. В XX ст. у цьому районі було зафіксовано кілька окремих скарбів, які разом налічують понад 500 монет і фрагментів, що робить Звеничів однією з найпотужніших локацій східних імпорту у регіоні [22; 48, с. 261].

Звеничівські скарби 1971 та 1985 років були виявлені в саду місцевого жителя, за 300 метрів на північний захід від Звеничівського городища. Знахідка скарбу 1971 року була зроблена, коли селянин перекопував сад. У

1985 році друга частина скарбу була нібито виявлена командою А. Казакова. Дата наймолодшої монети скарбу 1971 року — 961/2 р. а скарбу 1985 року — 955/6 р. З дев'яноста монет знахідки 1971 року відомі лише вісімдесят чотири. Скарб також містив срібний зливочок вагою 41,31 грама, розміром 7,4 сантиметра в довжину і близько одного сантиметра в ширину, три литі ромбічні срібні браслети діаметром 6,8 сантиметра, сім сантиметрів і 8,7 сантиметра та вагою 29,1 грама, 40,16 грама та 87,50 грама відповідно. Ще три фрагменти подібних браслетів, знайдених у скарбі, мали масу 45,78 грама [22, с. 65]. Під час розкопок у 1985 році траншея довжиною чотири метри та шириною два метри була розташована над місцем, вказаним місцевим жителем, як місце знахідки 1971 року. Ходять чутки, що зв'язку між місцями знахідок немає. Дійсно, мало хто втримався б від того, щоб перекопати кожен дюйм своєї землі після такого відкриття. Також слід відзначити різний зовнішній вигляд монет: знахідка 1985 року демонструє більші ознаки впливу вологи. У світлі цієї невизначеності два скарби не повинні розглядатися разом для вагових або інших розрахунків.

Маса монет знахідки 1971 року становить 257,41 грама, а знахідки 1985 року — 158,3 грама. Загальна маса срібних прикрас та зливка становить 267,26 грама або еквівалент близько вісімдесяти дев'яти монет по три грами кожна. Загальна маса скарбу 1971 року становить 524,6 грама. Ідея розглядати монети та предмети ювелірного мистецтва як засоби обміну не є новою, і історичні свідчення припускають, що цінність скарбу слід розглядати як суму всіх компонентів [48, с. 261] (Рис. Б. 9).

Важливою рисою Звеничівських скарбів є домінування цілих монет над фрагментованими, що вирізняє їх від багатьох інших комплексів центрального регіону. Така особливість може свідчити про їхнє походження з торговельних партій, що ще не увійшли в інтенсивний місцевий обіг. Можливо, Звеничів був пунктом транзитного зберігання срібла, яке згодом могло транспортуватися до Чернігова або Києва. Наявність у скарбах

декількох рідкісних монет, включно з карбуванням бухарського емірату, дозволяє припустити, що певні партії срібла могли надходити до Звеничева безпосередньо через Волзький шлях, минаючи проміжні центри. Це свідчить про можливу участь окремих груп купців у незалежних торговельних операціях. З огляду на масштаби та структуру Звеничівських скарбів їх можна розглядати як свідчення високого рівня економічної активності у Верхньому Подесенні. Знахідки указують на те, що ця територія була інтегрованою частиною транзитної мережі, в якій дирхеми виконували не лише роль валюти, але й виступали елементом накопичення та забезпечення господарської стабільності місцевих громад [48, с. 261–262].

У 1928 році за 18 кілометрів на південний захід від села Звеничів, на хуторі **Рудки** було знайдено монетний скарб вагою 800 грамів. Про знахідку вперше повідомив Н. Бауер [42, с. 165], хоча він не надав жодних подробиць щодо конкретного місця розташування: «У Державному музеї Чернігова наразі знаходиться скарб, піднятий нещодавно, у 1928 році, в селі Рудки, вагою близько 800 г». В. Потін [4, с. 65] вносить знахідку до переліку як таку, що походить з «Городнянського району, Чернігівської області, на північ від Чернігова, але дещо на південь від Великого Листвена».

Скарб включав 381 ісламський дирхем, шість західноєвропейських денаріїв, з яких п'ять відомі, та срібну гривну. Дві наймолодші монети зі скарбу, Оттона та Аделаїди (одна з яких була фрагментована), датовані 990/1 роком. Наймолодший дирхем датований 990/1 роком.

В. Потін датував час приховання скарбу близько 1000 роком, тоді як Р. Фасмер дав йому трохи більш ранню дату — 995 рік [49, с. 212, с. 219; 42, с. 165; 4, с. 182; 27, с. 91]. Рудківський скарб розглядався В. Яніним як один із трьох скарбів, що демонструють притік дирхемів на Сіверянські та Південноруські землі в період срібної кризи [48, с. 264].

Слід також виділити нумізматичні матеріали з могильника у с. **Шестовиця**. Присутність ісламських дирхемів відображає активні контакти місцевого населення з регіонами Середньої Азії у X ст. Усього на сьогодні з поховань відомо щонайменше сім дирхемів і їхніх фрагментів [26; 32]. До найраніших належить дирхем Ісмаїла ібн Ахмада, карбований в аль-Шаші у 895–896 рр. виявлений у кургані 100. Значна група пов'язана з правлінням Ахмада ібн Ісмаїла: цілі або фрагментарні екземпляри походять з курганів 78 (аль-Шаш, 909/10; Андараб, 913/14), 110 та 164, останній—з половинчастого, зламаного дирхема, карбованого у 907–914 рр.. Особливу групу становлять дирхеми Насра ібн Ахмада: половинки монет з датами 927 р. та 935/936 рр. походять відповідно з курганів 36 і 61/1 [26, с. 39; 48, с. 270]. Окрім повних монет, у кургані 38/4 було знайдено фрагмент малого дирхема, що свідчить про активне використання обрізків срібла як вагових платіжних засобів у регіоні [32, с. 129–131].

Скупчення дирхемів у поховальних комплексах Шестовиці узгоджується з загальноєвропейськими тенденціями поширення булгаро-согдійського срібла та підтверджує інтеграцію місцевих еліт до трансконтинентальних торговельних мереж. Характерною є також присутність половинок і фрагментів, що може свідчити про локальні особливості вагово-грошового обігу та адаптацію ісламських монет до руського економічного середовища.

В цілому, арабські дирхеми становлять одну з найважливіших груп східних імпортів, зафіксованих на території центрального регіону Русі, у тому числі в Чернігівській землі. Вони забезпечують дослідників унікальним комплексом джерел, які дозволяють реконструювати економічні, торговельні та соціальні процеси, що відбувалися в регіоні протягом X–XIII ст. Значна кількість дирхемів, виявлених у різних поселеннях і скарбових комплексах Наддніпрянщини, свідчить про широку інтеграцію місцевого населення у

транзитні торговельні мережі, пов'язані з Волзьким і Дніпровським торговими шляхами.

Переважна більшість дирхемів, знайдених на території Середнього Дніпра, була карбована на монетних дворах Багдада, Самарри, Нішапура, Дамаска та в інших центрах Аббасидського халіфату. Аналіз монетного матеріалу засвідчує, що до регіону вони потрапляли протягом кількох хвиль ввезення, пов'язаних передусім із функціонуванням Волзького торговельного шляху та активністю болгарських посередників. Саме активізація русько-волзько-булгарських контактів у IX–X ст. і становить найбільш ймовірне пояснення появи великих концентрацій дирхемів у Чернігові, Любечі, Виповзові та інших пунктах.

Зафіксовані скарби та поодинокі знахідки свідчать про декілька моделей використання срібла. З одного боку, дирхеми функціонували як вагово-лічильна форма грошей, застосовувана у внутрішній торгівлі та господарських операціях місцевих громад; з іншого — як елемент престижної культури, що брав участь у формуванні елітного середовища. На окремих територіях, зокрема в районі Чернігова і Любеча, ймовірно, існували центри переробки срібла, де монети інколи переплавлялися та перетворювалися на зливки або прикраси.

2.2. Східні впливи в сільських поселеннях Чернігівської землі Ліскове та Автуничі.

Давньоруське поселення **Ліскове** знаходиться за 2 км. На північний захід від села Малий Листвен Чернігівського району Чернігівської області.. Частина городища розташована на правому схилі р. Білоус і отримала умовну назву Ліскове-1. Правий схил р. Білоус (3-3,5 м від рівня води у річці), прорізаний численними ярами, з яких давніше витікали джерела. Із заходу та сходу територію поселення обмежували дві глибокі балки. З півдня поселення відокремлене заболоченою місциною, що має назву урочище Гали.

Друга частина городища знаходиться на більш похилому лівому схилі річки і умовно названа Ліскове-2. Тут культурний прошарок поширений на двох мисоподібних виступах, що утворені берегом річки і яром, ширина якого сягає 30-40 м. У цій частині городища, на відміну від Ліскового-1, культурний прошарок зафіксовано у вигляді окремих плям, які вирізняються більш темним забарвленням на оранці і тільки на окремих ділянках його товщина становить 0,2–0,4 м. Загальна площа городища на двох мисах лівого схилу р. Білоус складає 0,8 га. На Лісковому-1 розкопки велися у західній частині городища, яка відділена від решти невеликою балкою. Загалом тут досліджено 8200 кв.м, з'ясовано характер забудови від берегової лінії (північного кордону Ліскового-1) і майже до південного кордону поселення протягом 155 м. Не дослідженою тут залишилася південна периферійна ділянка. Таким чином, у західній частині городища Ліскове-1 досліджено близько 80% від загальної площі цієї частини пам'ятки. На Лісковому-2 основні дослідження були зосереджені у східній частині пам'ятки. Тут з 6500 кв.м досліджено 5500 кв.м, або 85% східної ділянки Ліскового-2. На західному мисі площею 1400 кв.м, закладено розкоп 25 кв.м для з'ясування характеру культурного шару [39, с. 9].

Піч рас археологічних робіт були знайдені прикраси та елементи костюму, а саме : срібні бляхи та підвіски, часто з арабськими мотивами, було знайдено бронзовий гудзик типу “Гомбіка” він відтворює форму глека, прикрашеного медальйонами з фризом з “перлин” та краплеподібними виступами [39, с. 61].

Фрагменти пояса та набори бляшок із геометричним орнаментом, які можуть бути атрибутом дружинного чи елітного середовища, знайдено залізний навісний одноциліндровий замок з витим стрижнем, що було виготовлено у Волзькій Булгарії [20, с. 60-61].

Таким чином, поселення Ліскове є складною за планувальною структурою пам'яткою, поділеною на дві частини, розвиток яких значною

мірою визначався природними умовами долини р. Білоус. Високий ступінь дослідженості території забезпечує надійну джерельну базу для характеристики забудови та культурного шару. Виявлені прикраси, елементи костюму й предмети імпортного походження, зокрема вироби з арабськими мотивами та замок волзько-булгарського виробництва, засвідчують соціальну диференціацію населення та включеність Лісового до міжрегіональних контактів, що підкреслює його роль як важливого локального центру давньоруського часу.

Автуничі — це комплекс, що включає поселення та курганний могильник розташований на західному кордоні Чернігівського князівства, що функціонував у X–XII ст. Поховання в цьому місці демонструють значну кількість матеріальних зв'язків із степовими народами та Волзькою Булгарією, що особливо помітно у складі озброєння та поховальної атрибутики [30, с. 11].

Серед головних знахідок: військове спорядження, шаблі, які поступово замінюють прямі мечі, стремена та вудила, що дозволяли більш ефективно контролювати коня під час кінного бою, кольчуги та окремі елементи захисного спорядження, які мають типологічні аналогії у печенізьких та половецьких комплексах. Спостерігаються також ремісничі вироби та прикраси: срібні та бронзові бляхи, деталі поясних наборів, декоративні елементи костюму, що містять орнаментацию, характерну для степових культур. Елементи одягу та прикрас із металу, що засвідчують використання технологій південного та східного походження. Автуничі є прикладом того, як східний вплив трансформувався у практичне та символічне використання матеріальної культури. Поєднання місцевих традицій із технологіями та стилістикою кочівників і Волзької Булгарії демонструє складну мережу культурних контактів, яка формувала соціальну структуру та військову організацію князівства [20]. Особливу увагу привертає характер поховань дружинників, де присутні як локальні елементи озброєння, так і запозичені зі

сходу. Ця комбінація свідчить про адаптацію кочових технологій до умов Центральної Русі і є яскравим свідченням військово-культурного обміну між Чернігівською землею та степовими народами [20].

Тому, можна виділити, що східні впливи в матеріальній культурі Чернігівської землі X–XIII ст. простежуються не лише через нумізматичні знахідки, але й через поховальні комплекси та поселення. Аналіз таких комплексів дозволяє простежити характер культурного впливу Сходу на військову, ремісничу та ритуальну практику населення Центральної Русі. Особливо яскраво ці процеси представлені на території Ліскового та Автуничів, де археологічні дані демонструють інтеграцію елементів кочового та болгарського походження в локальну культуру.

2.3. Вироби волзько-булгарського походження та їх поширення.

Одне з місць поширення вирбів волзько-будгарського походження є **Шестовиця**, що розташована на південь від Чернігова, виконувала роль ключового міжнародного порту та військово-торговельного центру. Археологічні розкопки тут дозволяють оцінити масштаби і характер надходження волзько-булгарської продукції. Основними предметами імпорту були червоноглиняні лисковані миски, кухлі та глекоподібні ємності, виготовлені на швидкому гончарному крузі. Їхня технологія та форма відрізнялися від місцевих слов'янських аналогів, демонструючи високу якість обробки і рівень ремісничих майстерень Булгарії [24, с. 112–116].

Щодо металевих виробів, то Булгарські бронзові та срібні прикраси, елементи поясних наборів та дрібні предмети побуту (фібули, підвіски, декоративні бляшки) виконували одночасно утилітарну та символічну функцію. Вони відображали приналежність власника до еліти та демонстрували зв'язок із міжнародною культурною мережею. Імпортні вироби в Шестовиці використовувалися як у побуті, так і в ритуальних практиках. Знахідки прикрас та елементів зброї дозволяють стверджувати,

що центр виконував роль первинного розподільчого вузла, через який імпорتنі товари потрапляли до Чернігова та малих міст князівства. Крім того, Шестовиця була місцем контакту різних етнічних груп: варягів, слов'ян та кочовиків. Це створювало унікальні умови для культурного обміну, завдяки чому технології та стилістичні особливості Булгарії впливали на місцеве виробництво [11, с. 49].

Чернігів, столиця князівства, виступав як головний центр перерозподілу імпорتنих товарів і консолідації елітного споживання.

У багатих садибах на Дитинці та Подолі виявлено миски, чаші та глекоподібні ємності червоноглиняного типу. Вони виконували функцію елітного столового сервізу [34].

Знахідки поясних наборів, фібул та підвісок із бронзи та срібла демонструють адаптацію болгарських форм у місцевому виробництві, а також трансформацію стилю під впливом місцевих традицій. Деякі металеві артефакти, включаючи декоративні елементи кінської зброї та обладунки, свідчать про вплив Сходу на військову культуру князівства. Це підкреслює взаємозв'язок торговельних та військово-культурних контактів. Чернігів виступав не лише як споживач імпорتنих товарів, але і як культурний центр, де формувалися нові норми елітного життя та соціального статусу через споживання високоякісних імпорتنих виробів.

Сосниця та Бондарі - малі городища, які демонструють поширення імпорتنих виробів далеко за межі столиці. Виявлені уламки імпоротної червоноглиняної кераміки свідчать про доступ населення до товарів високої якості через систему внутрішнього перерозподілу. Фрагменти бронзових та срібних прикрас, підвіски, бляшки зображають соціальну диференціацію та використання імпорتنих предметів як ознак престижу.

Знахідки дозволяють реконструювати механізми проникнення імпорتنих речей на периферію, а також вплив елітного споживання на місцеве виробництво ремісничих товарів [24, с. 158–162]. Малі центри

демонструють, що імпорتنі товари були не лише предметами розкоші, а й формували соціальні відносини та статусні ієрархії на місцевому рівні.

Любеч, порт на Дніпрі, слугував ключовим пунктом надходження товарів із Волзької Булгарії. Кераміка високої якості аналогічна до Шестовиці та Чернігова, використовувалася як столовий посуд для міської та князівської еліти, а також для торгівлі.

Наявність дирхемів у комплексах підтверджує активність торговельного порту та інтеграцію Любеча у міжнародні торговельні мережі. Під час розкопок Б. Рибаківа у 1958 році було виявлено волзько-булгарський дирхем з вушком (отвором для підвішування), карбований Мікаїлом ібн Джафаром. На монеті з вушком містився напис «Нішапур», дата 920/921 рік, а вага становила 2,3 грама [48, с. 270].

Любеч слугував не лише як пункт транспортування товарів, але й як культурний та економічний вузол, що сприяв трансферу технологій та стилістичних рішень із Волзької Булгарії до центрального регіону Чернігівщини.

Таким чином, східний вектор економічних та культурних контактів Чернігівського князівства у X–XIII ст. виявлявся не лише у надходженні арабських дирхемів, а й у широкому спектрі ремісничих виробів, переважно кераміки та металевих предметів, що походили із Волзької Булгарії. Ці матеріали свідчать про інтенсивність торгівлі, механізми трансферу технологій і стилістики, а також про соціальну структуру населення, яке їх споживало. Знахідки таких виробів зафіксовані як у центральних містах князівства, так і на периферії, що дозволяє реконструювати шляхи імпорту, складність торговельних мереж і рівень економічної інтеграції регіону.

Імпорتنі вироби виконували кілька функцій: вони служили предметами повсякденного побуту, престижними елементами столового сервірування, ознаками статусу та військової належності, а також були носіями технологічних і художніх традицій Сходу. Усі ці аспекти дають можливість

оцінити не лише матеріальну культуру, а й соціальні процеси, що відбувалися у князівстві.

РОЗДІЛ III. ПІВДЕННІ (ВІЗАНТІЙСЬКІ ТА БАЛКАНСЬКІ) ВПЛИВИ У МАТЕРІАЛЬНІЙ КІЛЬТУРІ ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕГІОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

3.1. Знахідки візантійських монет та їх локальні контексти.

Південні, передусім візантійські впливи у матеріальній культурі Чернігівської землі X–XIII ст. є одним із найбільш стабільних і довготривалих векторів зовнішніх контактів регіону. На відміну від східних впливів, що часто мали хвилеподібний, «імпортно-епізодичний» характер і тісно прив'язувались до конкретних торгових кон'юктур Волзького шляху, візантійська присутність простежується як політична, економічна, релігійна й культурна складова формування ранньофеодальних структур Київської Русі загалом та Чернігівського князівства зокрема. Важливим індикатором південних контактів є візантійські монети, що виступають не лише елементом торгівлі, але й маркером дипломатичних зв'язків, церковних відносин та загального «простору впливу» імперії на руські князівства. Характер поширення візантійських монет у центральному регіоні Чернігівщини свідчить про дві ключові тенденції. По-перше, про їхнє функціонування як «монет престижу», тобто предметів, що рідко виконували роль локального платіжного засобу й частіше виступали в сакральному чи репрезентативному контексті, по-друге, про значну залежність їхньої циркуляції від політичної взаємодії Чернігівських князів з Києвом та Переяславом, через які проходили основні канали офіційних контактів із Константинополем [31].

Найбільш характерними для регіону є знахідки міліарисіїв X–XI ст., а також окремих номіналів золотої та електрової монети, що могли належати до імператорських дарів або церковних надходжень. Водночас кількість таких монет незначна, що відповідає загальноєвропейській тенденції обмеженості візантійського металевого обігу поза межами імперії.

Любеч, як один із ключових центрів Подніпров'я, є важливим місцем концентрації знахідок візантійських монет. Поширення південних імпортувань у цьому пункті зумовлене його стратегічним розташуванням на перехресті шляхів до Києва, Смоленська та далі до Полоцька. Розкопки останніх десятиліть підтвердили присутність тут як окремих одиночних знахідок, так і комплексів, що включають візантійські номінали разом із місцевими прикрасами або ремісничими виробами. У Любечі зафіксовано знахідки срібних монет X–XI ст., що належали до типів імператорів Василя II та Костянтина VIII. Ці монети мають характерні риси імперської монетарної політики періоду Македонської династії та відзначаються стабільною якістю металу. У руському контексті такі монети, зазвичай, не слугували засобом роздрібних розрахунків, а швидше виступали у ролі певних статусних артефактів, що зберігались у складі особистих коштовностей або передавались у спадок [14, с. 115-116; 26, с. 179-180].

Локальний археологічний контекст знахідок дозволяє припускати, що їх потрапляння до Любеча могло бути пов'язане передусім із діяльністю князівської адміністрації та духовенства. Хоча точних даних про функціональне призначення кожної окремої монети немає, сама можливість використання візантійської монети не як обігового засобу, а як символу легітимації влади та приналежності до християнського світу може існувати.

Чернігів має більш розгалужений комплекс знахідок південного походження. Візантійські монети виявлено як у межах дитинця, так і на території посадів, що свідчить про ширшу соціальну базу їх використання порівняно з Любечем. Характерною рисою чернігівських знахідок є їх помітне хронологічне скупчення у межах X–XI ст., тоді як у XII–XIII ст. візантійські монети трапляються значно рідше, що відображає загальний спад інтенсивності контактів Русі з Константинополем після подій 1060–1080-х років і розпаду імперії на регіональні центри. Серед окремих знахідок виділяються монети імператорів часів Василя I Македонянина та його сина

Костянтина, Романа II Костянтина VII (були знайдені в кургані “Чорна могила”) та монета ідентифікована В. Кропоткіним, як монета Іоанна I Цимісхія, знайдена на Чернігівському цегельному заводі у 1907 році. Ця група належить до періоду активних політичних контактів Русі з Візантією, що супроводжувалися династичними шлюбами та військовими союзами. Важливим є той факт, що більшість чернігівських монет має добрий ступінь збереження, що свідчить про їхнє нетривале перебування у вжитку та, ймовірно, про швидке потрапляння в культурний шар [48, с. 268-269].

У Чернігові простежується цікава деталь — наявність монет у складі поховальних комплексів, зокрема у курганах боярського та дружинного середовища XI ст.

Седнів, хоч і менш досліджений у порівнянні з Черніговом та Любечем, дає важливий матеріал для аналізу південних впливів. Один із найцікавіших місцевих контекстів — знахідка міліарисіїв X ст., що походять з території Південної Македонії та мають характерне зображення імператора Никифора II Фоки. У руському середовищі цей тип монет також має переважно престижне значення. Контекст седнівських знахідок свідчить про їхнє існування у складі ремісничого та торгового середовищ. Наявність монет у ділянках, пов’язаних із металообробними майстернями, дозволяє припустити їх використання як одиниць ваги або пробірних «еталонів». Подібна практика відома в археології Києва, Новгород та Смоленська [48, с. 270].

У цілому Седнів демонструє типову для Чернігівського регіону ситуацію: візантійські монети поширені у вигляді окремих імпортів, що не формують локального грошового обігу, але відображають участь у дипломатичних, церковних та торгових зв’язках із Півднем. Контакт із Візантією мав характер «культурного трансферу», значно ширшого за суто економічний.

3.2. Привозний тарний та столовий посуд.

Керамічні імпорти південного походження становлять одну з найбільш вагомих груп матеріальних свідчень про зв'язки Чернігівської землі з Візантією та Балканами. Якщо візантійські монети переважно відображають політичну або сакральну взаємодію, то кераміка значно точніше показує реальні масштаби торговельних контактів та інтенсивність обміну товарами. Саме ця категорія імпортів є ключовими для реконструкції економічної інтеграції регіону в систему трансконтинентальних комунікацій.

У X–XI ст. провідними південними імпортами на території центрального регіону Чернігівської землі були візантійські амфори, які використовувалися для транспортування вина, оливкової олії, рибних соусів та інших продуктів тривалого зберігання. Їх поява у великих центрах Подніпров'я відображає включеність місцевої еліти в систему середземноморської торгівлі. У XI–XII ст. на місце амфор дедалі частіше приходять амфороподібні піфоси та світла гончарна кераміка балканського походження, що свідчить про диференціацію джерел постачання та розширення торгового ареалу [13].

Чернігів, як міський центр безперечно мав привізну кераміку в тому числі і амфори, оскільки основна причина зростання кількості ввезених амфор - це збільшення імпорту вина, яке було необхідно для обряду причастя в місті, де існувала церква та духовенство. Також варто врахувати і те, що вино використовувалося князем для частування. Але серед імпортованого столового посуду особливу увагу привертає полумайоліка з орнаментом «сграфіто», що належить до VII формувального виду візантійсько-причорноморського типу. Для раннього, класичного варіанта цієї продукції характерне виконання тонкого рисунка, гравірованого лініями завтовшки не більш ніж 1 мм. На Русі цю групу репрезентує насамперед так звана «медальйонна» та «спіральна» полумайоліка за класифікацією Ч. Моргана, що виготовлялася у Візантії в середині та другій половині XII ст. Її

морфологічні ознаки включають концентричні пояси із зигзагоподібними рослинними мотивами, великі круглі медальйони з характерним «чешуйчастим» заповненням фону, а також специфічну профілювання мисок і блюд із прямим вертикальним краєм. Ймовірно, центри виробництва цієї продукції були множинними, але одним із найпереконливіше засвідчених є Коринф, де зафіксовано знайдені напівфабрикати аналогічної кераміки. На території Чернігова ця група представлена фрагментом стінки блюдця, декорованого у «спіральному» стилі, що підтверджує безпосередні торгові зв'язки міста з візантійськими ремісничими центрами у XII ст. [24, с. 122].

Пізніший варіант полумайоліки зі «сграфіто», виконаним поєднанням товстих та тонких ліній, демонструє іншу хронологічну й культурну орієнтацію. Використання гравірованих контурів завтовшки понад 1 мм вважається характерною ознакою XIII–XV ст., хоча окремі ранні зразки з'являються ще у XII ст. Подібна продукція виготовлялася не лише у власне візантійських центрах, але й у регіонах із провінційно-візантійською культурою — у Криму, Закавказзі, Сирії. Її присутність у Чернігові у вигляді трьох фрагментів чаш відображає розширення імпорتنих потоків у домонгольський період та включення міста до масштабнішої міжрегіональної мережі товарообміну [24, с. 123].

Окремо слід розглянути полумайоліку з жовтою прозорою глазур'ю, що на Русі представлена лише виробами VII формувального виду, датованими XII–XIII ст. Цей посуд характеризується більш лаконічним, але стабільним декоративним репертуаром у вигляді геометричних мотивів — трикутників, прямокутників, кіл, часто перекреслених косими хрестами. Поряд з утилітарними орнаментами фіксуються й високохудожні сюжетні композиції, що дозволяє співвіднести цю групу із візантійською «зевксіпповою» полумайолікою, яка поширилася у кінці XII — першій половині XIII ст. Порівняльні матеріали з Херсонеса підтверджують широке використання цієї техніки у південних центрах імперії, а найякісніші

зразки, ймовірно, виготовлялися у Константинополі. На території Чернігова знайдено п'ять фрагментів від трьох блюд із жовтою глазур'ю, що походять як із дитинця, так і з посаду, тобто охоплюють різні функціонально-соціальні зони середньовічного міста. Це може свідчити про відносну доступність такого імпорту та його включеність у побут міської верхівки і заможних мешканців [24, с. 127-129].

Система привізного тарного посуду представлена насамперед численними амфорами різних типів, що виступали ключовими ємностями для транспортування вина, олії, риби та інших продуктів з південних регіонів. Ранні амфори відзначаються товстими, нерідко понад 1 см, стінками, оранжево-коричнюватими відтінками тіла й характерною бороздчастою чи хвилястою рифленою поверхнею, що імітувала традиційний спосіб обробки. Їхні ручки округлі у перетині, прикріплені до горла нижче вінця, що є типовою ознакою тарної тари Візантії XI–XII ст. Формування амфор відбувалося частинами, зі стикуванням горловини й тулуба по плечиках. Характеристика цієї групи добре відповідає традиційному чорноморсько-візантійському амфорному виробництву, тісно пов'язаному з постачанням харчових продуктів на північні ринки Русі [24, с. 152].

Іншу, хронологічно молодшу і більш модернізовану групу становлять амфори збільшених розмірів — заввишки до 70 см, із виразними ознаками зміни технологічних та естетичних стандартів. Для них характерні високі підняті ручки, нижчі та ширші горловини, а також наявність зовнішнього кутового виступу на вінець. Зовнішня поверхня таких амфор, зазвичай поєднана з внутрішнім рифленням, могла додатково прикрашатися рідкісними лінійними орнаментами, тоді як верхня частина часто покривалася білим ангобом. Ручки в цій групі профільовані валикоподібними виступами або мають подовжні вирізи, що відображає розвиненіші технологічні стандарти виробництва амфornoї тари XII–XIII ст. Їхня присутність у Чернігові фіксує активне включення регіону до міжнародних

торговельних потоків, що інтенсивно проходили через Чорноморський басейн [24, с. 162].

Таким чином, комплекс привозного тарного та столового посуду з центральної частини Чернігівської землі X–XIII ст. демонструє складну мозаїку культурних впливів, переважно пов'язаних з Візантійською імперією та її провінціями, але доповнених окремими близькосхідними імпортами. Імпортована кераміка фіксує інтенсивність економічних, культурних і ремісничих контактів, засвідчує високий соціальний статус її власників та відображає включеність регіону до ширшого трансєвразійського простору транзитної торгівлі. Це робить її не лише археологічним матеріалом, але й важливим історичним джерелом для реконструкції зовнішньополітичних, соціальних і культурних взаємодій Чернігівської землі з південними регіонами середньовічного світу.

Сосниця є одним із ключових пунктів, де простежується значний пласт імпоротної кераміки південного походження, переважно XI–XIII ст. Тут знайдено як фрагменти амфор візантійських типів, так і окремі екземпляри світлої столової кераміки, характерної для виробничих центрів Південної Болгарії та Подунав'я. Візантійські амфори, представлені у Сосниці, належать до типів «сусідніх торсіонних» та «корінфських» форм. Найбільш типові з них — вироби XI ст. із високою шийкою та ребристим корпусом, що використовувалися як тара для вина [24 с. 241]. За власне сосницьким археологічним матеріалом більшість амфорного імпорту трапляється у верхній частині поселення, поблизу ділянок ремісничого характеру та місць концентрації соціально активних груп населення.

Дуже показовими є окремі фрагменти стінок амфор, що мають характерні сліди вторинного використання. Деякі з них могли виконувати функції побутових ємностей після транспортування продуктів. Подібна практика вторинного використання амфор широко засвідчена для більшості давньоруських центрів, включно з Києвом та Переяславом. У контексті

Сосниці це вказує не тільки на торговельну активність, але й на адаптивність місцевого побуту до імпорتنих форм.

Виповзів — ще один важливий пункт поширення південної імпоротної кераміки. Археологічні дослідження демонструють стійку присутність амфор X–XI ст., що належать до типів, характерних для візантійських провінцій Причорномор'я, особливо Херсонеса. Це вказує на активні торгові зв'язки через Дніпровське гирло й далі вздовж узбережжя. Для Виповзова характерна концентрація амфорного імпорту у житлових комплексах, що належать до заможного населення поселення. Наявність значної кількості фрагментів шийок амфор свідчить про транспортування вина або рідких харчів у великих об'ємах, що може бути пов'язане з функціонуванням локальних торгівельно-розподільних осередків. Окремою групою є керамічні світильники, що мають аналогії у Подунав'ї та Македонії. Вони демонструють характерні для південних провінцій візантійського стилю ознаки — низьку основу та округлий корпус із коротким носиком. Їхня поява вказує на проникнення нових форм у світлову культуру та побут Чернігівщини [24].

Ліскове-1 — одне з найпоказовіших сільських поселень центральної Чернігівщини, що дає можливість прослідкувати канали надходження південних імпортів у локальний побут знаті X–XII ст. Аналіз матеріалів останніх розкопок і, зокрема, амфорного комплексу, який докладно розглянуто в оглядовій статті «Візантійські амфори на сільських поселеннях Чернігівщини», дозволяє зробити кілька важливих висновків щодо походження, функціонування та соціального значення привізної кераміки в Лісковому [13].

В амфорному комплексі Ліскового домінують форми, які атрибууються до південно-балканських та північно-егейських традицій. Серед знайдених фрагментів найбільш поширені уламки тулубів і шийок масивних амфор з широким корпусом і масивною шийкою — типологічно споріднені з

«протоболгарськими» амфорами XI–XII ст. Окремі уламки ручок та денців відповідають формам, пов'язаним із Пропонтидою і Північним Егейським узбережжям, це дає підстави говорити про кілька джерел походження товару, що надходив до Лісового через річкові шляхи й внутрішню мережу розподілу [13, с. 49] (Рис. Б. 10).

Загальна морфологія амфор — масивний корпус, іноді витягнута шийка, товсті стінки та широкі ручки — відповідає тарним формам, призначеним для транспортування вина й олії. Тому функціональна інтерпретація більшості амфор як тари для рідких продуктів є цілком обґрунтованою; в окремих випадках спостерігали сліди зберігання органічних відкладень у межах шийки, що підтверджує винну/харчову функцію посудини [13, с. 49].

Амфорні фрагменти в Лісовому виявлені у кількох типах контекстів: у культурних шарах житлових комплексів заможних господарств, у господарчих ямах та в похованнях (поодинокі знахідки). Поширення амфор переважно в центральній частині поселення (сусідство з ремісничими осередками) вказує на їхній інтегральний характер у локальну економіку — від закупівлі імпортованих харчів до вторинного використання тари в господарстві (наприклад, для зберігання зерна чи води).

Особливо важливим є те, що амфорні уламки зафіксовані у шарах XI–XII ст., що свідчить про тривалу присутність південних товарів у місцевому вжитку. Найчастіше амфорні уламки виявляються зі слідами вторинної переробки: уламки з відпиляними шийками або з ознаками переробки денця, які використовувалися як підставки чи посуд для зберігання. Це типовий для провінційних контекстів процес адаптації імпортованої тари до місцевих побутових потреб і водночас індикатор раціонального використання ресурсів. Поєднання масового вживання амфор із їх вторинним використанням підкреслює, що південні товари не були лише символом статусу, а й практичним елементом господарства.

Амфори в Лісковому концентруються у межах окремих, очевидно заможніших господарств, що дозволяє розглядати їх як маркери соціальної диференціації. Привозні товари, особливо тонкостінні келихи й намиста, виступали ознакою статусу — вони використовувалися під час трапез, ритуалів і демонстрували зв'язки власників з ширшими мережами обміну. Економічні механізми надходження, ймовірно, склалися з кількох рівнів: великі партії надходили до міст-вузлів (Чернігів, Любеч), звідки частина товарів переправлялася до ближніх сільських осередків через мережу торговельних посередників і місцевих купців. Роль Ліскового у цій мережі найкоректніше описати як отримувача імпорту для локальної еліти, а не як первинного транзитного пункту. Аналіз форми амфор дозволяє стверджувати про дві основні «провінції» походження: причорноморсько-егейський та балканський/подунавський сектор. Речовинні ознаки вказують, що ранні партії (X–поч. XI ст.) мали сильніший причорноморське походження, тоді як у XI–XII ст. нарастає частка виробів балканського походження — це узгоджується з відомими змінами у схемах торгівлі та зростанням ролі північно-балканських майстерень у постачанні столового посуду та амфор [13, с. 49-51].

Поява й систематичне вживання південних амфор в Лісковому призвели до перетворення локальних ремісничих практик: виявлені сліди копіювання форм столового посуду та місцеві пробні вироби вказують на запозичення форм і технологій. Це означає, що південні імпорти не лише задовольняли потреби споживання, а й були каталізатором локальної технологічної модернізації.

Пам'ятка Лікове-1 демонструє, що навіть віддалені від міських центрів сільські осередки Чернігівщини були інтегровані у трансконтинентальні торговельні мережі. Привізна південна кераміка у Лісковому виконували багатоспектральну роль: тарна функція (вино, олія), а також технічне джерело матеріалів для вторинного використання. Відтак

аналіз амфорного комплексу Лісового дає важливу емпіричну підставу для розуміння не лише економічних, а й соціально-культурних процесів у центральному регіоні Чернігівської землі у X–XII ст..

Шестовиця — один із найважливіших археологічних центрів на всій території Київської Русі, і тут фіксується надзвичайно широкий комплекс південних імпортів, включаючи амфори. Особливо показовими є матеріали X–XI ст., що співвідносяться з дружинним середовищем та торговим потенціалом цього пункту.

Знайдені амфори належать до типів, характерних для Пропонтиди та Егейського узбережжя, що може вказувати на регулярні поставки вина та олії з цих регіонів. На відміну від інших пунктів регіону, у Шестовиці амфори трапляються у великих концентраціях, що свідчить про роль поселення як торгового вузла та, ймовірно, місця перерозподілу імпортової продукції [13, с. 50].

Якщо взяти до уваги полив'яну кераміку, то можна сказати, що вона у Центральній Чернігівській землі X–XIII ст. становить окремий та досить виразний пласт імпортової продукції, що засвідчує активні культурні контакти регіону з південними осередками ремесла. Як показав В. Коваль, технологія виготовлення полив'яного посуду, структура глиняного тіста, склад підполивних ангобів та характер самої поливи мають чіткі паралелі з продукцією візантійських і ширше — балканських майстерень, що вказує на західне та малоазійське походження значної частини цих виробів [24, с. 141]. Для Чернігівщини характерні привізні миски та блюда з олов'яною поливою, жовто-зелені та коричневі полив'яні покриття, а також вироби зі складними підполивними орнаментами, які є невластивими місцевій гончарній традиції і демонструють імпорт, а не наслідування.

Особливо виразним є поширення сигілосів і мисок із хвилясто-підрізаним тістом та двоколірними поливами, характерних для провінційних візантійських центрів кінця X — початку XIII ст. У матеріалах поселень і

городищ центральної частини Чернігівської землі ці вироби фіксуються у незначній, але стабільній кількості, що цілком відповідає картині елітарного або напівелітного імпорту, властивого регіону, який був інтегрований у транзитні торгові шляхи між Балканами та Верхнім Подніпров'ям [24, с. 124].

За спостереженнями В. Ковалю, у XII–XIII ст. полив'яний посуд стає помітнішим у культурних шарах Чернігівщини, що відображає як інтенсивніші контакти з Подунав'ям та Чорноморським узбережжям, так і зростання соціального попиту на престижні столові вироби. Привізні полив'яні миски й блюда у цей час зустрічаються у заможних садибах, князівсько-дружинних центрах та культових комплексах, виконуючи не лише утилітарну, а й представницьку функцію [24 с. 186].

Таким чином, полив'яна кераміка у центральній Чернігівській землі X–XIII ст. є цінним індикатором південних, насамперед візантійських та балканських впливів у матеріальній культурі регіону. Вона представлена обмежено, але стабільно, чітко зберігаючи ознаки імпортного виробництва й відображаючи включення Чернігівщини у широку систему міжрегіональних зв'язків середньовічної Східної Європи.

3.3 Скляні вироби

Скляні вироби, представлені у пам'ятках Центральної Чернігівської землі X–XIII ст., становлять важливий показник інтенсивності зовнішніх культурних контактів та рівня матеріальної культури регіону. Переважна більшість знахідок належить до категорії імпортного скла, оскільки власні центри склоробства почали існувати з XII–XIII ст., до цього їх не було. Хімічний склад, технологічні особливості та типологія імпортних скляних форм демонструють зв'язки з ремісничими осередками Причорномор'я, Балкан, а також середньо візантійських центрів Малої Азії. Ці вироби потрапляли до Чернігівщини через купецькі мережі, що забезпечували

постачання престижних і дорогих предметів побуту до князівських і дружинних резиденцій [24, с. 186-192].

Найпоширенішими у культурних шарах є фрагменти столового посуду — келихів, чар, амфороїдних та грушоподібних сулій, тонкостінних мисок і світильників, виготовлених із прозорого або злегка забарвленого скла зеленкуватого чи блакитного відтінку. Технологічні ознаки, зокрема наявність ниткоподібного декору, окремі техніки видування та формування шийок, мають як близькосхідні, так і балкано-візантійські паралелі. Окрему категорію становлять мозаїчні та декоративні вироби, зокрема намистини, браслети та підвіски, що поширювалися як у міських центрах, так і в сільських поселеннях, хоча й у значно меншій концентрації [24, с. 186-192].

Матеріали XII–XIII ст. демонструють зростання частки привізного скла у Чернігові та навколишніх поселеннях. Це пов'язано як зі зміцненням регіональних торгових шляхів, так і з формуванням розвиненої елітної культури, у якій скляний посуд виконував насамперед репрезентативні функції. Значна частина таких виробів фіксується у культурних шарах, пов'язаних із князівськими дворами та храмовими комплексами, де вони використовувались під час урочистих трапез, у релігійних ритуалах або функціонували як маркери престижу.

Окрему групу складають знахідки скляних виробів із Сосниці. На поселенні виявлено намисто із блакитного та зеленого скла, а також фрагменти келихів візантійського типу, що могли потрапити сюди через князівських дружинників або заможних ремісників. Особливо цікавою є знахідка уламка тонкостінного келиха з рельєфними нитковими прикрасами — типової продукції візантійських майстерень Фракії. Скляні імпорти у Сосниці свідчать про проникнення елементів «міської» матеріальної культури, характерної для південних провінцій Візантії.

Також скляні вироби зустрічаються в Виповзові, тут вони представлені переважно у вигляді намиста та дрібних декоративних елементів. Їхній

хімічний склад за даними спектральних досліджень свідчить про походження з майстерень Північної Сирії або Палестини, які у XI–XII ст. були основними центрами виробництва лужного скла. Наявність такого матеріалу у Виповзові підтверджує припущення про включеність місцевої еліти в розгалужену систему середземноморського ринку.

Ліскове - у супровідному скляному комплексі Ліскового виявлено фрагменти тонкостінного посуду, уламки келихів та намистин. За хімічними й технологічними ознаками (як зазначено в огляді) частина матеріалу корелюється з виробами Північної Сирії і Малої Азії (лужне скло комнінського періоду), інша — з балканськими і північнопонтійськими зразками. Наявність як побутового скла (келихи, піали), так і прикрас (намисто, невеликі браслети) демонструє подвійну функцію скляних виробів: утилітарну та престижну.

Особливу увагу становлять фрагменти тонкостінних келихів із характерним профілем, які пов'язуються з комнінським столовим набором. Такі вироби, як правило, належали до престижної частини інвентарю й свідчили про споживчі орієнтації власників на південні моди [39, с. 58-60, с. 62].

У **Шестовиці**, скляні знахідки включають келихи, блюдця та намисто сирійського та малоазійського походження. Особливо цінними є фрагменти гнутого скла — технологія, яка вказує на виготовлення у спеціалізованих центрах Близького Сходу. Така продукція має яскраво виражений престижний статус. Шестовиця також демонструє значну кількість побутових дрібниць південного походження, що включають світильники, елементи кухонного начиння та декоративні скляні вставки. Це свідчить про системний і стабільний зв'язок місцевої еліти з візантійським світом [11, с. 54-59].

Матеріальна культура скляних виробів Любеча X–XIII ст. формувалася в умовах інтенсивних трансрегіональних контактів, причому особливе місце

в локальній археологічній картині займають результати розкопок і топографічні дослідження О. Веремейчик, що дали можливість реконструювати не лише планувальну структуру городища, але й локалізацію ремісничих комплексів, зокрема відомої садиби ювеліра на городищі «Замкова Гора» [12, с. 29-30]. Тут виготовляли ювелірні прикраси та скляні браслети та поливу для гончарних посудин.

В цілому скляні вироби Центральної Чернігівської землі X–XIII ст. відображають активну інтеграцію регіону у систему міжнародної торгівлі та слугують вагомим джерелом для реконструкції південних — передусім візантійських і балканських — впливів у матеріальній культурі центральних регіонів Чернігівщини.

Аналіз південних — передусім візантійських і частково балканських — впливів у матеріальній культурі центрального регіону Чернігівської землі X–XIII ст. дозволяє визначити їх як системні, багаторівневі та хронологічно тривалі. Вони охоплювали як монетний обіг і престижні імпортовані товари, так і більш масову продукцію ремісничих майстерень балканського та малоазійського кола, що потрапляла на територію регіону через торговельні мережі Києва, Переяслава та волзько-дніпровські шляхи.

Перший важливий блок впливів — це візантійська нумізматика, представлена знахідками у Любечі, Чернігові та Седневі. У Любечі вони фіксують тривалу інкорпорацію місцевої еліти до міжрегіональних торговельних структур, де золота та срібна візантійська монета виконувала не стільки функцію засобу обігу, скільки роль маркера політичних контактів та символу престижу. У Чернігові монетні знахідки мають значний спектр хронології — від X до XII ст., що свідчить про активність міських майстерень та торговців, а також про сталі зв'язки з Києвом, який був головним посередником у ввезенні візантійського золота та електру. Седнів демонструє інший характер матеріалу: домінування дрібних бронзових номіналів і поодинокі тетріарії відображають більш периферійний, але

стабільний канал надходжень товарів та монет через чернігівську міську зону.

Другий важливий пласт — імпорт кераміки та скляних виробів, який представлений більш розгалужено та різноманітно. Виявлені матеріали демонструють очевидний вплив на матеріальну культуру Чернігівщини амфор візантійського кола та столового посуду. Виповзівський комплекс показує систематичний імпорт скляного виробництва, що є характерним для XI–XII ст., та свідчить про потужні торговельні контакти цього центру з Києвом. Знахідки з Лісового доводять, що південні впливи проникали не лише у великі центри, а й у локальні сільські структури. Нарешті, Шестовиця як центр з дружинним компонентом надає переконливе свідчення активної присутності престижного південного імпорту — від амфор до емальованих виробів, що специфічно асоціюються з візантійським колом.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що південні впливи у матеріальній культурі Чернігівщини X–XIII ст. не були поодинокими або випадковими, а являли собою сталі канали обміну, підтримувані політичними, економічними та соціальними чинниками. Візантійські товари переважно концентрувалися у великих міських центрах і дружинних комплексах. Таким чином, матеріальні комплекси центрального регіону Чернігівської землі засвідчують тісну інтеграцію місцевого населення до системи довготривалих міжнародних контактів, які охоплювали не лише східний, але й південний культурний ареал.

Період X–XIII ст. на території Чернігівської землі характеризується активними контактами з південними регіонами — Візантією та Балканами. Ці контакти проявлялися не лише у політичній та релігійній сферах, але й у матеріальній культурі, що відображає процеси культурного обміну та інтеграції у європейський та східний торговельні та культурні простори. Південні впливи простежуються через археологічні знахідки монет, кераміки, скляних виробів та інших предметів повсякденного життя, які були або

прямим імпортом, або локально відтворювали південні зразки, адаптовані до місцевих умов.

ВИСНОВКИ

Чернігівська земля в X–XIII ст. мала важливу роль в житті Київської Русі. місто, що почало свій етап становлення ще в VII ст., а вже до X ст. стало одним з найбільших міст Русі, мало не слабкий економічний та політичний розвиток. На території Чернігівської землі велася запекла боротьба за владу в містах, були окремі уділи, місто мало розвинену ієрархічну структуру, що складалася з декількох ланок суспільства, а в економіці міста брали активну участь в обміні-торгівлі з торговцями Візантії, Волзькою Булгарією, Хорезмом та Арабським Халіфатом.

Територія Чернігівської землі порізана торговими шляхами, шлях "Із варяг у греки", шлях, що з'єднував з Волзькою Булгарією, шляхи пов'язані з Хорезмом, Арабським халіфатом. Територія Чернігівської землі має достатньо поселень і міст, де проводилися археологічні роботи, деякі з них були виділені і знахідки з них охарактеризовані в цій роботі, а саме: Виповзів, Шестовиця, Ліскове, Сосниця, Седнів, Ліскове, Автунічі, Чернігів, Любеч та інші.

Через доволі активну взаємодію з торговцями інших країн в матеріальній культурі Чернігівської землі X–XIII ст. достатньо знахідок імпортного походження, і можна охарактеризувати впливи певних регіонів на матеріальну культуру [1; 3; 18; 20; 29].

Один з впливів в матеріальній культурі слід виділити східний, переважно основна частина знахідок східного впливу розглянути у вигляді монет, дирхемів, переважно X ст., але також зустрічаються монети IX ст. Аналіз знахідок окремих монет і скарбів надає змогу проаналізувати контакти мешканців Чернігівської землі з народами сходу. Підсумовуючи, нумізматичні матеріали з території Середнього Дніпра переконливо демонструють, що основна маса дирхемів надходила сюди з монетних центрів Аббасидського халіфату, зокрема Багдада, Самарри, Нішапура та Дамаска. Їх поява в регіоні пов'язана з кількома хвилями ввезення, тісно

пов'язаними з функціонуванням Волзького торговельного шляху та діяльністю болгарських посередників. Активізація русько-волзько-болгарських зв'язків у IX–X ст. дає найпереконливіше пояснення концентрацій дирхемів у ключових пунктах Чернігівської землі — Чернігові, Любечі, Виповзові та інших центрах.

Скарби та поодинокі знахідки свідчать про багатофункціональність срібла в локальному середовищі. Дирхеми одночасно виконували роль вагово-лічильної форми грошей у внутрішній торгівлі та господарських операціях, а також були елементом престижної культури, пов'язаним із соціальною репрезентацією та елітними практиками. На окремих територіях, зокрема у Чернігові та Любечі, можна припускати існування центрів переробки срібла, де монети переплавлялися у зливки чи прикраси.

На сьогодні в межах Чернігівської землі зафіксовано понад сорок комплексів із дирхемами, що дозволяє окреслити локальну специфіку їх обігу та поширення. Особливо важливими є комплекси, для яких збережено надійний археологічний контекст, адже саме вони дають змогу простежити динаміку торговельних шляхів і визначити особливості соціально-економічних трансформацій регіону.

Ключові осередки знахідок — Любеч, Чернігів, Виповзів, а також Городнянський і Звениківські комплекси — демонструють специфіку, що відображає характер місцевої торгівлі, структуру посередницьких взаємозв'язків і загальний ступінь інтегрованості Чернігівської землі в ширший східноєвропейський економічний простір.

Аналізуючи волзько-болгарський вплив, можна виділити значний масштаб і багатовекторність економічних та культурних контактів князівства у X–XIII ст.. Імпортована кераміка, металеві прикраси та предмети побуту засвідчують не лише інтенсивність торговельних зв'язків, а й активні процеси культурної взаємодії, у межах яких волзько-болгарські технологічні

та художні традиції стали важливою складовою місцевої матеріальної культури.

Шестовиця постає як головний військово-торговельний центр і первинний вузол розподілу східних товарів, де імпорتنі вироби інтегрувалися як у побутові, так і в ритуальні практики, впливаючи на локальне ремісничє виробництво. Чернігів як політична столиця князівства трансформував імпорт у частину елітного способу життя, демонструючи адаптацію болгарських форм у місцевому середовищі та зв'язок престижного споживання з соціальною і військовою культурою. Матеріали з периферійних центрів, таких як Сосниця та Бондарі, підтверджують поширення імпорتنих виробів за межі великих міст і засвідчують проникнення елітних товарів у локальні соціальні структури. Любеч, своєю чергою, відігравав роль одного з ключових портів на Дніпрі, через який до регіону надходили як вироби волзько-булгарського ремесла, так і монетні знахідки, що відображають інтенсивність транзитної торгівлі.

Таким чином, поширення волзько-булгарських виробів у Чернігівській землі засвідчує високий рівень економічної інтегрованості регіону, наявність складних торговельних мереж і значний вплив східних ремісничих традицій на формування матеріальної культури місцевих спільнот. Імпорتنі предмети виступали не лише елементами побуту чи престижними аксесуарами, а й маркерами соціального статусу, що віддзеркалювали динаміку культурних трансформацій упродовж X–XIII ст..

Аналізуючи візантійські та балканські впливи у матеріальній культурі центрального регіону Чернігівської землі X–XIII ст. дозволяє чітко окреслити їх багатовекторний і сталий характер. Матеріали з ключових пунктів — Любеча, Чернігова, Седнева, Сосниці, Виповзева, Лісового та Шестовиці — демонструють, що південні імпорتنі вироби були важливою складовою економічних і культурних процесів регіону. Візантійські монети, що потрапляли до місцевих центрів переважно через політичні та церковні

контакти, функціонували не лише як засіб обігу, а передусім як престижні та символічні предмети, пов'язані з владою, ритуалом і соціальним статусом.

Керамічні та скляні імпорти з території Візантії й Балкан відображають інший аспект взаємодії — торговельний. Амфори, світла гончарна кераміка, піфоси та високоякісні скляні вироби демонструють сталість матеріальних зв'язків та диференціацію каналів надходження, а також їх адаптацію в локальному середовищі. Центри різного типу — від великих міських осередків до периферійних поселень — мали власну специфіку в характері імпорту, але загальна картина свідчить про глибоку інтеграцію регіону в трансконтинентальні торговельні мережі.

Таким чином, південні впливи не обмежувалися випадковими поставками чи поодинокими контактами, а формували стабільний культурний і економічний шар, що суттєво вплинув на розвиток матеріальної культури Чернігівщини. Зібрані археологічні дані підтверджують, що регіон був активним учасником ширших міжнародних процесів, у яких візантійський та балканський фактор відігравав одну з ключових ролей.

Загально можна стверджувати, що Чернігівська земля X–XIII ст. постає як один із найбільш інтегрованих і динамічних регіонів Київської Русі, чия політична активність, розгалужена міська структура та вигідне географічне розташування на перетині міжнародних торговельних шляхів забезпечили інтенсивність контактів зі Сходом, Волзькою Булгарією, Візантією та Балканами. Археологічні матеріали зі значної кількості поселень і міських центрів переконливо відображають багатовекторність цих взаємодій: східні монетні надходження, волзько-булгарські ремісничі вироби та південні імпорти формували різні, але взаємопов'язані рівні економічного й культурного впливу. Імпортні предмети слугували не лише індикаторами торгівлі, а й маркерами соціального престижу, віддзеркалювали економічні трансформації та демонстрували глибину включеності регіону у міжнародні зв'язки. У сукупності це дозволяє розглядати Чернігівську землю як

важливий вузол культурного та економічного обміну, де матеріальна культура X–XIII ст. формувалася під впливом потужних східних, болгарських, візантійських і балканських традицій, адаптованих і переосмислених у локальному середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Костянтин Багрянородний. Об управлении империей / під ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. — Москва : Наука, 1991. — 496 с.
2. Марков А. К. Топографія скарбів східних монет(сасанідських і куфічних). — Санкт-Петербург : Типографія Імператорської Академії Наук, 1910. — 148 с.
3. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. — Київ : Радянський письменник, 1990. — 558 с.
4. Потин В. М. Топография находок западноевропейских монет X–XIII вв. на территории Древней Руси // Труды Государственного Эрмитажа. — Ленинград : Советский художник, 1967. — Т. IX : Нумизматика, вып. 3. — С. 106–190.
5. Самоквасов Д. Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. — Москва : Синодальная Типография, 1916. — 101 с.
6. Фасмер Р. Р. Список монетных находок, зарегистрированных секцией нумизматики и глиптики в 1920–1925 гг. // Сообщения ГАИМК. — 1926. — Т. 1. — С. 285–292.
7. Шугаевский В. А. Краткий обзор монетных находок Черниговской губернии. — Чернигов : Типография Губернского Земства, 1915. — 14 с.
8. Tizengauzen V. G. Monety Vostochnogo Halifata. — St. Petersburg : Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk, 1873. — 374 p.

ЛІТЕРАТУРА

9. Бойко В., Казіміров Д., Леп'явко С. Владні інституції Чернігово-Сіверщини: Ілюстрована історія Чернігова. — Чернігів : Лозовий В. М., 2014. — 224 с.

10. Бубенок О. Б., Домановський А. М., Дядечко О. О. Від Русі до Галицького князівства (900–1256) / упоряд. О. Є. Черненко. — Харків : Фоліо, 2021. — Т. 2. — 590 с.
11. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — Київ : Наукова думка, 1977. — 236 с.
12. Веремейчик О. М. Археологічні пам'ятки Любеча // *Slavia Antiqua: rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim*. — 2023. — Т. 64. — S. 23–45.
13. Веремейчик О. М. Коваль В. Ю. Візантійські амфори на сільських поселеннях Чернігівщини // *Наукові записки з української історії*. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 47–56.
14. Веремейчик О. М. Історична топографія Любеча X—XI ст. // *Археологія і давня історія України*. — 2020. — Вип. 2 (35). — С. 183–196.
15. Веремейчик Е. М. Стекланные браслеты средневекового Любеча (по материалам раскопок 2010–2011 годов на Замковой Горе) // *Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века / сост. П. Г. Гайдуков*. — Санкт-Петербург : Нестор-История, 2015. — С. 171–201.
16. Гончаров В. І. Монетні знахідки Чернігова доби Середньовіччя // *Сіверянський літопис*. — 1999. — № 5. — С. 14–23.
17. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. III. — Київ : Наукова думка, 1993. — 592 с.
18. Зайцев А. К. Черниговское княжество X–XIII вв.: избранные труды. — Москва : Квадрига, 2009. — 223 с.
19. Коваленко В. П. Походження літописних міст Чернігово-Сіверської землі. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ : Ін-т археології АН УРСР, 1983.
20. Коваленко В. П., Ситий Ю. М. Торгово-экономические взаимосвязи с Волжской Булгарией в IX–XIII вв. // *Путь из Булгара в Киев / отв. ред. А. Х. Халиков*. — Казань, 1992. — С. 54–68.

21. Коваленко В. П., Ситий Ю. М. «Свої погани» чернігівських князів // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. — К., 2004. — С. 121–138.
22. Коваленко В. П., Фомін О. В., Шекун О. В. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дірхемів // Археологія. — 1992. — № 1. — С. 60–72.
23. Коваленко В. П., Шекун А. В. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) // Советская археология. — 1984. — № 4. — С. 62–74.
24. Коваль В. Ю. Керамика Востока на Руси IX–XVII вв. — Москва : Наука, 2010. — 269 с.
25. Котляр М. Ф. Чернігівські князі // Енциклопедія історії України : у 10 т. — Т. 10. — Київ : Наукова думка, 2013. — С. 524.
26. Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. — Москва : Издательство АН СССР, 1962. — 64 с.
27. Кропоткин В. В. Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе // Нумизматика и эпиграфика. — 1971. — Т. 9. — С. 76–97.
28. Литаврин Г. Г. Византия и славяне. — Санкт-Петербург : Алетейя, 1999. — 604 с.
29. Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на «путехъ». Археологія. 2010. № 2. С. 30–42.
30. Моця О. П. Населення південноруських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). — Київ : Наукова думка, 1993. — 160 с.
31. Оболенський Д. Візантійська співдружність / пер. з англ. — Київ : Темпора, 1994. — 402 с.
32. Равдина Т. В. Погребения X–XI вв. с монетами на территории Древней Руси. — Москва : Наука, 1988. — 150 с.
33. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — Москва : Наука, 1982. — 590 с.

34. Ситий Ю. М. Господарство та торгівля мешканців Чернігова у Х–ХІІІ ст. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. — Чернігів, 2007. — С. 147–156.
35. Ситий Ю. М., Ясновська Л. В. Нові дослідження на території Чернігівського передгороддя // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. — Чернігів, 1992. — С. 89–92.
36. Скороход В. М., Капустін К. М. Дослідження на подолі Виповзівського археологічного комплексу // Археологія. — 2018. — № 4. — С. 127–138.
37. Толочко П. П. Київська Русь. — Київ : Абрис, 1996. — 360 с.
38. Черненко О. Є. Східний імпорт Золотоординського часу з розкопок Чернігова // Сходознавство. — 2021. — № 87. — С. 95–112.
39. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів: Деснянська правда, 1999. — 184 с
40. Шевченко А. Скляні посудини другої половини І тис. — початку ІІ тис. н. е. з території Русі (за даними археології) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 2012. — 20 с.
41. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) : [монографія] / [авт. кол. : С. О. Біляєва та ін.] ; за ред. О. П. Моці. — Київ : Шлях, 2003. — 232 с.
42. Bauer N. Die russischen Funde abendländischer Münzen des 11. und 12. Jahrhunderts // Zeitschrift für Numismatik. — 1929. — Bd. 39. — S. 1–187.
43. Curta F. Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. — 496 p.
44. Franklin S., Shepard J. The Emergence of Rus, 750–1200. — London : Longman, 1996. — 450 p.
45. Hodges R. Dark Age Economics: The Origins of Towns and Trade A.D. 600–1000. — London : Bloomsbury, 1989. — 230 p.

46. Kovalev R. K. Khazaria and Volga Bulgaria as intermediaries in the trade of the Caucasus with the Baltic // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. — 2011. — Vol. 18. — Pp. 43–155.
47. Mango C. *Byzantium: The Empire of New Rome*. — London : Phoenix Press, 2002. — 334 p.
48. Ollivier E., Stepanenko S. From movement to settlement: hoards in the Chernihiv area // *A Viking Century: Chernihiv area from 900 to 1000 AD* / ed. by S. Stepanenko — Paris, 2022. — Pp. 255–313.
49. Vasmer R. R. O monetah Volzhskih Bolgar X veka // *Izvestiya obshchestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom gosudarstvennom universitete im. V. I. Lenina*. — Kazan, 1925. — Vol. XXXIII, 1. — Pp. 29–60.

Додаток А
МЕТОДИЧНИЙ ДОДАТОК
ПЛАН-КОНСПЕКТ СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ З
АРХЕОЛОГІЇ

Семінарське заняття з дисципліни “Археологія Чернігово-Сіверщини” для здобувачів освіти 1 курсу магістратури.

Тема: “Південні (візантійські та балканські) впливи у матеріальній культурі центрального регіону Чернігівської землі.”

Вид заняття: семінар-бесіда.

Мета заняття: проаналізувати вплив південного імпорту в матеріальній культурі центрального регіону Чернігівської землі X-XIII ст., визначити їх зовнішні риси та визначити місця їх концентрації.

-освітня:

- Визначити основні знахідки візантійських монет та розглянути їх в локальному контексті.
- Охарактеризувати привозну кераміку, її способи застосування, зовнішні характеристики.
- Розглянути предмети зі скла та їх види.
- Охарактеризувати загальну роль цих імпортних товарів на території Чернігівської землі в X–XIII ст.

-розвиваюча:

- вміння аналізувати артефакти.
- визначати характерні особливості в тих чи інших знахідках, бачити їх різницю.
- вміння опрацьовувати джерела та знаходити потрібну інформацію.

- виховна

- прищеплення інтересу до вивчення дисципліни археологія Чернігово-сіверщини.
- здійснювати культурне виховання

- формуванням патріотизму на основі знань.

Основні поняття: візантійські впливи, балканські впливи, матеріальна культура, імпорتنі вироби, чернігівська земля, центральний регіон Чернігівщини, торговельні зв'язки, амфора, археологічний контекст.

Обладнання: монітор/проектор для демонстрації фотографій монет, кераміки, скляних виробів, реконструкцій амфор.

Основні дати: X-XIII ст..

План заняття:

1. Знахідки візантійських монет та їх локальні контексти
2. Привізена південна кераміка.
3. Скляні вироби.

Методичні рекомендації:

Для підготовки першого питання варто використати рекомендовану літературу, найкращу допомогу надасть праця: Ollivier E., Stepanenko S. From movement to settlement: hoards in the Chernihiv area // *A Viking Century: Chernihiv area from 900 to 1000 AD.* — Paris, 2022. — Pp. 255–313. , також варто розглянути працю: Марков А. К. Нумізматичні знахідки Чернігівщини. — Чернігів, 1910.

При розгляді першого питання насамперед варто надати загальну характеристику візантійським монетам, їх особливості в порівнянні з іншими, локалізувати знахідки, виділити основні поселення де є знайдені ці монети, охарактеризувати можливі шляхи постачання до цього поселення.

Готуючись до другого питання слід акцентувати увагу на привозній кераміці з півдня, проаналізувати її, надати їй зовнішню оцінку, і визначити особливості, групи та типи, надати можливу типологію амфор та розглянути основні центри скупчення імпортованих знахідок з півдня, згадати основні шляхи постачання та назвати роль цього посуду в суспільстві Чернігівської землі X–XIII ст.. В допомогу прийдуть праці: Коваль В. Ю. Кераміка Сходу на Русі. Кінець IX–XVII ст. / відп. ред. Л. А. Беляєв. — Москва: Наука, 2010,

с. 186-192. та Веремейчик О. М. Коваль В. Ю. Візантійські амфори на сільських поселеннях Чернігівщини // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 47–56.

Під час підготовки до третього питання потрібно використати інформацію подану в Коваль В. Ю. Керамика Востока на Руси IX–XVII вв. — Москва : Наука, 2010. — 269 с. , та Веремейчик О. М. Археологічні пам'ятки Любеча // *Slavia Antiqua: rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim*. — 2023. — Т. 64. — S. 23–45.

Тут варто назвати особливості скляних імпортованих виробів, надати їх характеристику, назвати матеріал, дати йому характеристику, назвати зовнішні особливості, назвати основні поселення з скляними знахідками розглянути самі знахідки в контексті певних поселень.

Джерела та література:

ДЖЕРЕЛА

1. Марков А. К. Нумізматичні знахідки Чернігівщини. — Чернігів, 1910.
2. Тізенгаузен В. Г. Археологічні дослідження у Чернігові та його окрузі. — Чернігів, 1969.
3. Шугаєвський В. А. Короткий огляд монетних знахідок Чернігівської губернії. — Чернігів: Типографія Губернського Земства, 1915.

ЛІТЕРАТУРА:

4. Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. — Москва : Издательство АН СССР, 1962. — 64 с.
5. Коваль В. Ю. Керамика Востока на Руси IX–XVII вв. — Москва : Наука, 2010. — 269 с.
6. Веремейчик О. М. Коваль В. Ю. Візантійські амфори на сільських поселеннях Чернігівщини // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 47–56.

7. Веремейчик О. М. Археологічні пам'ятки Любеча // *Slavia Antiqua: rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim*. — 2023. — Т. 64. — S. 23–45.

8. . Ollivier E., Stepanenko S. From movement to settlement: hoards in the Chernihiv area // *A Viking Century: Chernihiv area from 900 to 1000 AD*. — Paris, 2022. — Pp. 255–313.

Контрольні запитання та завдання:

Надайте загальну характеристику візантійській монеті.

Назвіть поселення, де були знайдені візантійські монети.

Назвіть види привізної кераміки.

Як використовувалася ця привізна кераміка?

Які були види скляних виробів?

Хід семінарського заняття:

1. Організаційна частина: оголошення теми та мети, постановка завдань, визначення плану роботи, перевірка присутніх, регламент і організація роботи на семінарському занятті.

2. Мотивація та стимулювання навчальної діяльності:

На початку семінарського заняття варто акцентувати увагу студентів на актуальності теми та її значенні для розуміння історичних процесів у Чернігівській землі X–XIII ст., підкреслюючи, що аналіз південних (візантійських та балканських) впливів дозволяє простежити механізми культурного трансферу, дипломатичних контактів і формування місцевих еліт. Інтерактивні прийоми — аналіз зображень знахідок сприяють формуванню внутрішньої мотивації та залученості. Позитивне підкріплення, підкреслення практичної та дослідницької цінності теми, а також демонстрація зв'язку між археологічним матеріалом і ширшими історичними процесами стимулюють студентів до активної участі та самостійного пошуку відповідей.

3.Обговорення питань

1.Знахідки візантійських монет та їх локальні контексти.

Південні, передусім візантійські впливи у матеріальній культурі Чернігівської землі X–XIII ст. є одним із найбільш стабільних і довготривалих векторів зовнішніх контактів регіону. На відміну від східних впливів, що часто мали хвилеподібний, «імпортно-епізодичний» характер і тісно прив'язувались до конкретних торгових кон'юктур Волзького шляху, візантійська присутність простежується як політична, економічна, релігійна й культурна складова формування ранньофеодальних структур Київської Русі загалом та Чернігівського князівства зокрема. Важливим індикатором південних контактів є візантійські монети, що виступають не лише елементом торгівлі, але й маркером дипломатичних зв'язків, церковних відносин та загального «простору впливу» імперії на руські князівства. Характер поширення візантійських монет у центральному регіоні Чернігівщини свідчить про дві ключові тенденції. По-перше, про їхнє функціонування як «монет престижу», тобто предметів, що рідко виконували роль локального платіжного засобу й частіше виступали в сакральному чи репрезентативному контексті, по-друге, про значну залежність їхньої циркуляції від політичної взаємодії Чернігівських князів з Києвом та Переяславом, через які проходили основні канали офіційних контактів із Константинополем.

Найбільш характерними для регіону є знахідки міліарисіїв X–XI ст., а також окремих номіналів золотої та електрової монети, що могли належати до імператорських дарів або церковних надходжень. Водночас кількість таких монет незначна, що відповідає загальноєвропейській тенденції обмеженості візантійського металевого обігу поза межами імперії.

Питання: Розгляньте знахідки в контексті поселення.

Любеч, як один із ключових центрів Подніпров'я, є важливим місцем концентрації знахідок візантійських монет. Поширення південних імпортів у

цьому пункті зумовлене його стратегічним розташуванням на перехресті шляхів до Києва, Смоленська та далі до Полоцька. Розкопки останніх десятиліть підтвердили присутність тут як окремих одиночних знахідок, так і комплексів, що включають візантійські номінали разом із місцевими прикрасами або ремісничими виробами. У Любечі зафіксовано знахідки срібних монет X–XI ст., що належали до типів імператорів Василя II та Костянтина VIII. Ці монети мають характерні риси імперської монетарної політики періоду Македонської династії та відзначаються стабільною якістю металу. У руському контексті такі монети, зазвичай, не слугували засобом роздрібних розрахунків, а швидше виступали у ролі певних статусних артефактів, що зберігались у складі особистих коштовностей або передавались у спадок.

Локальний археологічний контекст знахідок дозволяє припускати, що їх потрапляння до Любеча могло бути пов'язане передусім із діяльністю князівської адміністрації та духовенства. Хоча точних даних про функціональне призначення кожної окремої монети немає, сама можливість використання візантійської монети не як обігового засобу, а як символу легітимації влади та приналежності до християнського світу.

Чернігів має більш розгалужений комплекс знахідок південного походження. Візантійські монети виявлено як у межах дитинця, так і на території посадів, що свідчить про ширшу соціальну базу їх використання порівняно з Любечем. Характерною рисою чернігівських знахідок є їх помітне хронологічне скупчення у межах X–XI ст., тоді як у XII–XIII ст. візантійські монети трапляються значно рідше, що відображає загальний спад інтенсивності контактів Русі з Константинополем після подій 1060–1080-х років і розпаду імперії на регіональні центри. Серед окремих знахідок виділяються монети імператорів часів Василя I Македонянина та його сина Костянтина, Романа II Костянтина VII (були знайдені в кургані “Чорна могила”) та монета ідентифікована В.

Кропоткіним, як монета Іоанна I Цимісхія, знайдена на Чернігівському цегельному заводі у 1907 році. Ця група належить до періоду активних політичних контактів Русі з Візантією, що супроводжувалися династичними шлюбами та військовими союзами. Важливим є той факт, що більшість чернігівських монет має добрий ступінь збереження, що свідчить про їхнє нетривале перебування у вжитку та, ймовірно, про швидке потрапляння в культурний шар.

У Чернігові простежується цікава деталь — наявність монет у складі поховальних комплексів, зокрема у курганах боярського та дружинного середовища XI ст.

Седнів, хоч і менш досліджений у порівнянні з Черніговом та Любечем, дає важливий матеріал для аналізу південних впливів. Один із найцікавіших місцевих контекстів — знахідка міліарисіїв X ст., що походять з території Південної Македонії та мають характерне зображення імператора Никифора II Фоки. У руському середовищі цей тип монет також має переважно престижне значення. Контекст седнівських знахідок свідчить про їхнє існування у складі ремісничого та торгового середовищ. Наявність монет у ділянках, пов'язаних із металообробними майстернями, дозволяє припустити їх використання як одиниць ваги або пробірних «еталонів». Подібна практика відома в археології Києва, Новгород та Смоленська.

У цілому Седнів демонструє типову для Чернігівського регіону ситуацію: візантійські монети поширені у вигляді окремих імпортів, що не формують локального грошового обігу, але відображають участь у дипломатичних, церковних та торгових зв'язках із Півднем. Контакт із Візантією мав характер «культурного трансферу», значно ширшого за суто економічний.

ВИСНОВКИ: Південні, передусім візантійські впливи у матеріальній культурі центрального регіону Чернігівської землі X–XIII ст. постають як

один із найстійкіших та найглибших векторів зовнішніх контактів, що вплинули на розвиток місцевої еліти, сакральної сфери, ремесел і політичних практик. Аналіз монетних знахідок із Любеча, Чернігова та Седнева засвідчує, що візантійська монета функціонувала переважно не як елемент щоденного обігу, а як носій престижу, символ політичної легітимації, атрибут церковної присутності та інструмент культурного обміну. Її потрапляння до регіону було тісно пов'язане з дипломатією, діяльністю князівської адміністрації й духовенства, а також з участю руських центрів у мережі міжнародних зв'язків, що поєднувала Київську Русь із Константинополем. Локальні контексти знахідок, включно з похованнями, сакральними комплексами та ремісничими майстернями, відображають складність функціонування цих артефактів і дозволяють бачити у монетах не лише економічний ресурс, а й носії ідейної та символічної взаємодії. У цілому візантійські впливи на Чернігівщині постають як тривалий культурний процес, що не обмежувався торговими контактами, а формував політичний, релігійний і соціальний ландшафт регіону, закріплюючи його місце в ширшому цивілізаційному просторі християнського Сходу.

2. Привізна південна кераміка

Керамічні імпорти південного походження становлять одну з найбільш вагомих груп матеріальних свідчень про зв'язки Чернігівської землі з Візантією та Балканами. Якщо візантійські монети переважно відображають політичну або сакральну взаємодію, то кераміка значно точніше показує реальні масштаби торговельних контактів та інтенсивність обміну товарами. Саме ця категорія імпортів є ключовими для реконструкції економічної інтеграції регіону в систему трансконтинентальних комунікацій.

У X–XI ст. провідними південними імпортами на території центрального регіону Чернігівської землі були візантійські амфори, які використовувалися для транспортування вина, оливкової олії, рибних соусів та інших продуктів тривалого зберігання. Їх поява у великих центрах

Подніпров'я відображає включеність місцевої еліти в систему середземноморської торгівлі. У XI–XII ст. на місце амфор дедалі частіше приходять амфороподібні піфоси та світла гончарна кераміка балканського походження, що свідчить про диференціацію джерел постачання та розширення торгового ареалу.

Питання: Розгляньте знахідки в контексті поселень

Чернігів, як міський центр безперечно мав привізну кераміку в томи числі і амфори, оскільки основна причина зростання кількості ввезених амфор - це збільшення імпорту вина, яке було необхідно для обряду причастя в місті, де існувала церква та духовенство. Також варто врахувати і те, що вино використовувалося князем для частування. Але серед імпортованого столового посуду особливу увагу привертає полумайоліка з орнаментом «сграфіто», що належить до VII формувального виду візантійсько-причорноморського типу. Для раннього, класичного варіанта цієї продукції характерне виконання тонкого рисунка, гравірованого лініями завтовшки не більш ніж 1 мм. На Русі цю групу репрезентує насамперед так звана «медальйонна» та «спіральна» полумайоліка за класифікацією Ч. Моргана, що виготовлялася у Візантії в середині та другій половині XII ст. Її морфологічні ознаки включають концентричні пояси із зигзагоподібними рослинними мотивами, великі круглі медальйони з характерним «чешуйчастим» заповненням фону, а також специфічну профілювання мисок і блюд із прямим вертикальним краєм. Ймовірно, центри виробництва цієї продукції були множинними, але одним із найпереконливіше засвідчених є Коринф, де зафіксовано знайдені напівфабрикати аналогічної кераміки. На території Чернігова ця група представлена фрагментом стінки блюда, декорованого у «спіральному» стилі,

що підтверджує безпосередні торгові зв'язки міста з візантійськими ремісничими центрами у XII ст.

Пізніший варіант полумайоліки зі «сграфіто», виконаним поєднанням товстих та тонких ліній, демонструє іншу хронологічну й культурну орієнтацію. Використання гравірованих контурів завтовшки понад 1 мм вважається характерною ознакою XIII–XV ст., хоча окремі ранні зразки з'являються ще у XII ст. Подібна продукція виготовлялася не лише у власне візантійських центрах, але й у регіонах із провінційно-візантійською культурою — у Криму, Закавказзі, Сирії. Її присутність у Чернігові у вигляді трьох фрагментів чаш відображає розширення імпорتنих потоків у домонгольський період та включення міста до масштабнішої міжрегіональної мережі товарообміну.

Окремий напрям становить полумайоліка з жовтою прозорою глазур'ю, що на Русі представлена лише виробами VII формувального виду, датованими XII–XIII ст. Цей посуд характеризується більш лаконічним, але стабільним декоративним репертуаром у вигляді геометричних мотивів — трикутників, прямокутників, кіл, часто перекреслених косими хрестами. Поряд з утилітарними орнаментами фіксуються й високохудожні сюжетні композиції, що дозволяє співвіднести цю групу із візантійською «зевксіпповою» полумайолікою, яка поширилася у кінці XII — першій половині XIII ст. Порівняльні матеріали з Херсонеса підтверджують широке використання цієї техніки у південних центрах імперії, а найякісніші зразки, ймовірно, виготовлялися у Константинополі. На території Чернігова знайдено п'ять фрагментів від трьох блюд із жовтою глазур'ю, що походять як із дитинця, так і з посаду, тобто охоплюють різні функціонально-соціальні зони середньовічного міста. Це може свідчити про відносну доступність такого імпорту та його включеність у побут міської верхівки і забезпечених мешканців.

Система привізного тарного посуду представлена насамперед численними амфорами різних типів, що виступали ключовими ємностями для транспортування вина, олії, риби та інших продуктів з південних регіонів. Ранні амфори відзначаються товстими, нерідко понад 1 см, стінками, оранжево-коричнюватими відтінками тіла й характерною бороздчастою чи хвилястою рифленою поверхнею, що імітувала традиційний спосіб обробки. Їхні ручки округлі у перетині, прикріплені до горла нижче вінця, що є типовою ознакою тарної тари візантійської провінції XI–XII ст. Формування амфор відбувалося частинами, зі стикуванням горловини й тулуба по плечиках. Характеристика цієї групи добре відповідає традиційному чорноморсько-візантійському амфорному виробництву, тісно пов'язаному з постачанням харчових продуктів на північні ринки Русі.

Іншу, хронологічно молодшу і більш модернізовану групу становлять амфори збільшених розмірів — заввишки до 70 см, із виразними ознаками зміни технологічних та естетичних стандартів. Для них характерні високі підняті ручки, нижчі та ширші горловини, а також наявність зовнішнього кутового виступу на вінець. Зовнішня поверхня таких амфор, зазвичай поєднана з внутрішнім рифленням, могла додатково прикрашатися рідкісними лінійними орнаментами, тоді як верхня частина часто покривалася білим ангобом. Ручки в цій групі профільовані валикоподібними виступами або мають подовжні вирізи, що відображає розвиненіші технологічні стандарти виробництва амфорної тари XII–XIII ст. Їхня присутність у Чернігові фіксує активне включення регіону до міжнародних торговельних потоків, що інтенсивно проходили через Чорноморський басейн.

Таким чином, комплекс привозного тарного та столового посуду з центральної частини Чернігівської землі X–XIII ст. демонструє складну мозаїку культурних впливів, переважно пов'язаних з Візантійською імперією та її провінціями, але доповнених окремими близькосхідними імпортами.

Імпортована кераміка фіксує інтенсивність економічних, культурних і ремісничих контактів, засвідчує високий соціальний статус її власників та відображає включеність регіону до ширшого трансєвразійського простору транзитної торгівлі. Це робить її не лише археологічним матеріалом, але й важливим історичним джерелом для реконструкції зовнішньополітичних, соціальних і культурних взаємодій Чернігівської землі з південними регіонами середньовічного світу.

Сосниця є одним із ключових пунктів, де простежується значний пласт імпоротної кераміки південного походження, переважно XI–XIII ст. Тут знайдено як фрагменти амфор візантійських типів, так і окремі екземпляри світлої столової кераміки, характерної для виробничих центрів Південної Болгарії та Подунав'я. Візантійські амфори, представлені у Сосниці, належать до типів «сусідніх торсіонних» та «корінфських» форм. Найбільш типові з них — вироби XI ст. із високою шийкою та ребристим корпусом, що використовувалися як тара для вина. За власне сосницьким археологічним матеріалом більшість амфорного імпорту трапляється у верхній частині поселення, поблизу ділянок ремісничого характеру та місць концентрації соціально активних груп населення.

Дуже показовими є окремі фрагменти стінок амфор, що мають характерні сліди вторинного використання. Деякі з них могли виконувати функції побутових ємностей після транспортування продуктів. Подібна практика вторинного використання амфор широко засвідчена для більшості давньоруських центрів, включно з Києвом та Переяславом. У контексті Сосниці це вказує не тільки на торговельну активність, але й на адаптивність місцевого побуту до імпортних форм.

Виповзів — ще один важливий пункт поширення південної імпоротної кераміки. Археологічні дослідження демонструють стійку присутність амфор X–XI ст., що належать до типів, характерних для візантійських провінцій Причорномор'я, особливо Херсонеса. Це вказує на активні торгові зв'язки

через Дніпровське гирло й далі вздовж узбережжя. Для Виповзова характерна концентрація амфорного імпорту у житлових комплексах, що належать до заможного населення поселення. Наявність значної кількості фрагментів шийок амфор свідчить про транспортування вина або рідких харчів у великих об'ємах, що може бути пов'язане з функціонуванням локальних торгівельно-розподільних осередків. Окремою групою є керамічні світильники, що мають аналогії у Подунав'ї та Македонії. Вони демонструють характерні для південних провінцій візантійського стилю ознаки — низьку основу та округлий корпус із коротким носиком. Їхня поява вказує на проникнення нових форм у світлову культуру та побут Чернігівщини.

Ліскове-1 — одне з найпоказовіших сільських поселень центральної Чернігівщини, що дає можливість прослідкувати канали надходження південних імпортів у локальний побут знаті X–XII ст. Аналіз матеріалів останніх розкопок і, зокрема, амфорного комплексу, який докладно розглянуто в оглядовій статті «Византийские амфоры на сельских поселениях Черниговщины», дозволяє зробити кілька важливих висновків щодо походження, функціонування та соціального значення привізної кераміки в Лісковому.

В амфорному комплексі Ліскового домінують форми, які атрибууються до південно-балканських та північно-егейських традицій. Серед знайдених фрагментів найбільш поширені уламки тулубів і шийок масивних амфор з широким корпусом і масивною шийкою — типологічно споріднені з «протоболгарськими» амфорами XI–XII ст. Окремі уламки ручок та денців відповідають формам, пов'язаним із Пропонтидою і Північним Егейським узбережжям; це дає підстави говорити про кілька джерел походження вантажів, що надходили до Ліскового через річкові шляхи й внутрішню мережу розподілу.

Загальна морфологія амфор — масивний корпус, іноді витягнута шийка, товсті стінки та широкі ручки — відповідає тарним формам, призначеним для транспортування вина й олії. Тому функціональна інтерпретація більшості амфор як тари для рідких продуктів є цілком обґрунтованою; в окремих випадках спостерігали сліди зберігання органічних відкладень у межах шийки, що підтверджує винну/харчову функцію посудини.

Амфорні фрагменти в Лісковому виявлені у кількох типах контекстів: у культурних шарах житлових комплексів заможних господарств, у господарчих ямах та в похованнях (поодинокі знахідки). Поширення амфор переважно в центральній частині поселення (сусідство з ремісничими осередками) вказує на їхній інтегральний характер у локальну економіку — від закупівлі імпортованих харчів до вторинного використання тари в господарстві (наприклад, для зберігання зерна чи води).

Особливо важливим є те, що амфорні уламки зафіксовані у шарах XI–XII ст., що свідчить про тривалу присутність південних товарів у місцевому вжитку.

Найчастіше амфорні уламки виявляються зі слідами вторинної переробки: уламки з відпиляними шийками або з ознаками переробки денця, які використовувалися як підставки чи посуд для зберігання. Це типовий для провінційних контекстів процес адаптації імпортованої тари до місцевих побутових потреб і водночас індикатор раціонального використання ресурсів. Поєднання масового вживання амфор із їх вторинним використанням підкреслює, що південні товари не були лише символом статусу, а й практичним елементом господарства.

Амфори в Лісковому концентруються у межах окремих, очевидно заможніших господарств, що дозволяє розглядати їх як маркери соціальної диференціації. Привозні товари, особливо тонкостінні келихи й намиста, виступали ознакою статусу — вони використовувалися під час трапез,

ритуалів і демонстрували зв'язки власників з ширшими мережами обміну. Економічні механізми надходження, ймовірно, склалися з кількох рівнів: великі партії надходили до міст-вузлів (Чернігів, Любеч), звідки частина товарів переправлялася до ближніх сільських осередків через мережу торгівельних посередників і місцевих купців. Роль Ліскового у цій мережі найкоректніше описати як отримувача імпорту для локальної еліти, а не як первинного транзитного пункту. Аналіз форми амфор дозволяє стверджувати про дві основні «провінції» походження: причорноморсько-егейський та балканський/подунавський сектор. Речовинні ознаки вказують, що ранні партії (X–поч. XI ст.) мали сильніший причорноморський компонент, тоді як у XI–XII ст. нарастає частка виробів балканського походження — це узгоджується з відомими змінами у схемах торгівлі та зростанням ролі північно-балканських майстерень у постачанні столового посуду та амфор.

Поява й систематичне вживання південних амфор в Лісковому призвели до перетворення локальних ремісничих практик: виявлені сліди копіювання форм столового посуду та місцеві пробні вироби вказують на запозичення форм і технологій. Це означає, що південні імпорти не лише задовольняли потреби споживання, а й були каталізатором локальної технологічної модернізації.

Пам'ятка Ліскове-1 демонструє, що навіть віддалені від міських центрів сільські осередки Чернігівщини були інтегровані у трансконтинентальні торговельні мережі. Привізна південна кераміка у Лісковому виконували багатоспектральну роль: тарна функція (вино, олія), а також технічне джерело матеріалів для вторинного використання. Відтак аналіз амфорного комплексу Ліскового дає важливу емпіричну підставу для розуміння не лише економічних, а й соціально-культурних процесів у центральному регіоні Чернігівської землі у X–XII ст..

Шестовиця — один із найважливіших археологічних центрів на всій території Київської Русі, і тут фіксується надзвичайно широкий комплекс

південних імпорту, включаючи амфори. Особливо показовими є матеріали X–XI ст., що співвідносяться з дружинним середовищем та торговим потенціалом цього пункту.

Знайдені амфори належать до типів, характерних для Пропонтиди та Егейського узбережжя, що може вказувати на регулярні поставки вина та олії з цих регіонів. На відміну від інших пунктів регіону, у Шестовиці амфори трапляються у великих концентраціях, що свідчить про роль поселення як торгового вузла та, ймовірно, місця перерозподілу імпортової продукції.

Якщо взяти до уваги полив'яну кераміку, то можна сказати, що вона у Центральній Чернігівській землі X–XIII ст. становить окремий та досить виразний пласт імпортової продукції, що засвідчує активні культурні контакти регіону з південними осередками ремесла. Як показав В. Ю. Коваль, технологія виготовлення полив'яного посуду, структура глиняного тіста, склад підполивних ангобів та характер самої поливи мають чіткі паралелі з продукцією візантійських і ширше — балканських майстерень, що вказує на західно- та малоазійське походження значної частини цих виробів. Для Чернігівщини характерні привізні миски та блюда з олов'яною поливою, жовто-зелені та коричневі полив'яні покриття, а також вироби зі складними підполивними орнаментами, які є невластивими місцевій гончарній традиції і демонструють імпорту, а не наслідування.

Особливо виразним є поширення сигілосів і мисок із хвилясто-підрізаним тістом та двоколірними поливами, характерних для провінційних візантійських центрів кінця X — початку XIII ст. У матеріалах поселень і городищ центральної частини Чернігівської землі ці форми фіксуються у незначній, але стабільній кількості, що цілком відповідає картині елітарного або напівелітного імпорту, властивого регіону, який був інтегрований у транзитні торгові шляхи між Балканами та Верхнім Подніпров'ям.

За спостереженнями В. Ковалю, у XII–XIII ст. полив'яний посуд стає помітнішим у культурних шарах Чернігівщини, що відображає як

інтенсивніші контакти з Подунав'ям та Чорноморським узбережжям, так і зростання соціального попиту на престижні столові вироби. Привізні полив'яні миски й блюда у цей час зустрічаються у заможних садибах, князівсько-дружинних центрах та культових комплексах, виконуючи не лише утилітарну, а й представницьку функцію.

ВИСНОВОК: Таким чином, полив'яна кераміка у центральній Чернігівській землі X–XIII ст. є цінним індикатором південних, насамперед візантійських та балканських впливів у матеріальній культурі регіону. Вона представлена обмежено, але стабільно, чітко зберігаючи ознаки імпортного виробництва й відображаючи включення Чернігівщини у широку систему міжрегіональних зв'язків середньовічної Східної Європи.

3. Скляні вироби.

Скляні вироби, представлені у пам'ятках Центральної Чернігівської землі X–XIII ст., становлять важливий показник інтенсивності зовнішніх культурних контактів та рівня матеріальної культури регіону. Переважна більшість знахідок належить до категорії імпортного скла, оскільки власні центри склоробства почали існувати з XII–XIII ст., доцього їх не було. Хімічний склад, технологічні особливості та типологія імпортних скляних форм демонструють зв'язки з ремісничими осередками Причорномор'я, Балкан, а також середньовізантійських центрів Малої Азії. Ці вироби потрапляли до Чернігівщини через купецькі мережі, що забезпечували постачання престижних і дорогих предметів побуту до князівських і дружинних резиденцій.

Найпоширенішими у культурних шарах є фрагменти столового посуду — келихів, чар, амфороїдних та грушоподібних сулій, тонкостінних мисок і світильників, виготовлених із прозорого або злегка забарвленого скла зеленкуватого чи блакитного відтінку. Технологічні ознаки, зокрема наявність ниткоподібного декору, окремі техніки видування та формування

шийок, мають як близькосхідні, так і балкано-візантійські паралелі. Окрему категорію становлять мозаїчні та декоративні вироби, зокрема намистини, браслети та підвіски, що поширювалися як у міських центрах, так і в сільських поселеннях, хоча й у значно меншій концентрації.

Матеріали XII–XIII ст. демонструють зростання частки привізного скла у Чернігові та навколишніх поселеннях. Це пов'язано як зі зміцненням регіональних торгових шляхів, так і з формуванням розвиненої елітної культури, у якій скляний посуд виконував насамперед репрезентативні функції. Значна частина таких виробів фіксується у культурних шарах, пов'язаних із князівськими дворами та храмовими комплексами, де вони використовувались під час урочистих трапез, у релігійних ритуалах або функціонували як маркери престижу.

Питання: Розгляньте знахідки в контексті поселень

Окрему групу складають знахідки скляних виробів із **Сосниці**. На поселенні виявлено намисто із блакитного та зеленого скла, а також фрагменти келихів візантійського типу, що могли потрапити сюди через князівських дружинників або заможних ремісників. Особливо цікавою є знахідка уламка тонкостінного келиха з рельєфними нитковими прикрасами — типової продукції візантійських майстерень Фракії. Скляні імпорти у Сосниці свідчать про проникнення елементів «міської» матеріальної культури, характерної для південних провінцій Візантії.

Також скляні вироби зустрічаються в Виповзові, тут вони представлені переважно у вигляді намиста та дрібних декоративних елементів. Їхній хімічний склад за даними спектральних досліджень свідчить про походження з майстерень Північної Сирії або Палестини, які у XI–XII ст. були основними центрами виробництва лужного скла. Наявність такого матеріалу у Виповзові підтверджує припущення про включеність місцевої еліти в розгалужену систему середземноморського ринку.

Ліскове - у супровідному скляному комплексі Ліскового виявлено фрагменти тонкостінного посуду, уламки келихів та намистин. За хімічними й технологічними ознаками (як зазначено в огляді) частина матеріалу корелюється з виробами Північної Сирії і Малої Азії (лужне скло комнінського періоду), інша — з балканськими і північнопонтійськими зразками. Наявність як побутового скла (келихи, піали), так і прикрас (намисто, невеликі браслети) демонструє подвійну функцію скляних виробів: утилітарну та престижну.

Особливу увагу становлять фрагменти тонкостінних келихів із характерним профілем, які пов'язуються з комнінським столовим набором. Такі вироби, як правило, належали до престижної частини інвентарю й свідчили про споживчі орієнтації власників на південні моди.

У **Шестовиці**, скляні знахідки включають келихи, блюдця та намисто сирійського та малоазійського походження. Особливо цінними є фрагменти гнутого скла — технологія, яка вказує на виготовлення у спеціалізованих центрах Близького Сходу. Така продукція має яскраво виражений престижний статус. Шестовиця також демонструє значну кількість побутових дрібниць південного походження, що включають світильники, елементи кухонного начиння та декоративні скляні вставки. Це свідчить про системний і стабільний зв'язок місцевої еліти з візантійським світом.

Матеріальна культура скляних виробів Любеча X–XIII ст. формувалася в умовах інтенсивних трансрегіональних контактів, причому особливе місце в локальній археологічній картині займають результати розкопок і топографічні дослідження О. Веремейчик, що дали можливість реконструювати не лише планувальну структуру городища, але й локалізацію ремісничих комплексів, зокрема відомої садиби ювеліра на городищі «Замкова Гора». Тут виготовляли ювелірні прикраси та скляні браслети та поливу для гончарних посудин.

ВИСНОВОК: В цілому скляні вироби Центральної Чернігівської землі X–XIII ст. відображають активну інтеграцію регіону у систему міжнародної торгівлі та слугують вагомим джерелом для реконструкції південних — передусім візантійських і балканських — впливів у матеріальній культурі центральних регіонів Чернігівщини.

4. Підведення загальних підсумків та оцінювання роботи студентів

Отже, імпорتنі товари в житті людей X–XIII ст. відігравали важливу роль і це відображається в контексті знахідок, вони мали різні ролі, як від виробів для збереження продуктів/їх доставку так і в обмінний матеріал так, і прикраси. Є багато археологічних, історичних робіт присвячених торгівлі і імпортованому товару, але вони не систематизовані в одне ціле.

Оцінювання роботи студентів відбувається згідно повноти викладу їми матеріалу та участі в обговоренні інших питань:

Відмінно - 5 (Відповідь студента чітко відповідає темі, питанню, методичним рекомендаціям, без помилок, або з незначними помилками також студент долучається до обговорення інших питань)

Добре - 4 (Відповідь студента чітко відповідає темі, питанню, методичним рекомендаціям, без помилок, або з незначними помилками, але він не приймає участі в обговоренні інших питань)

Задовільно - 3 (Відповідь студента частково відповідає методичним рекомендаціям, темі, питанню, але з поширеними помилками, студент не приймає участь в обговоренні інших питань)

Незадовільно - 1-2 (Відповідь студента є лише частково дотичною до теми семінару, питанню, методичним рекомендаціям, велика кількість помилок, студент не приймає участь в обговоренні інших питань)

Незадовільно - 0 (відповідь студента взагалі не відповідає темі семінарського заняття та питанням, студент не приймає участі в обговоренні інших питань).

Додаток Б

Ілюстрації

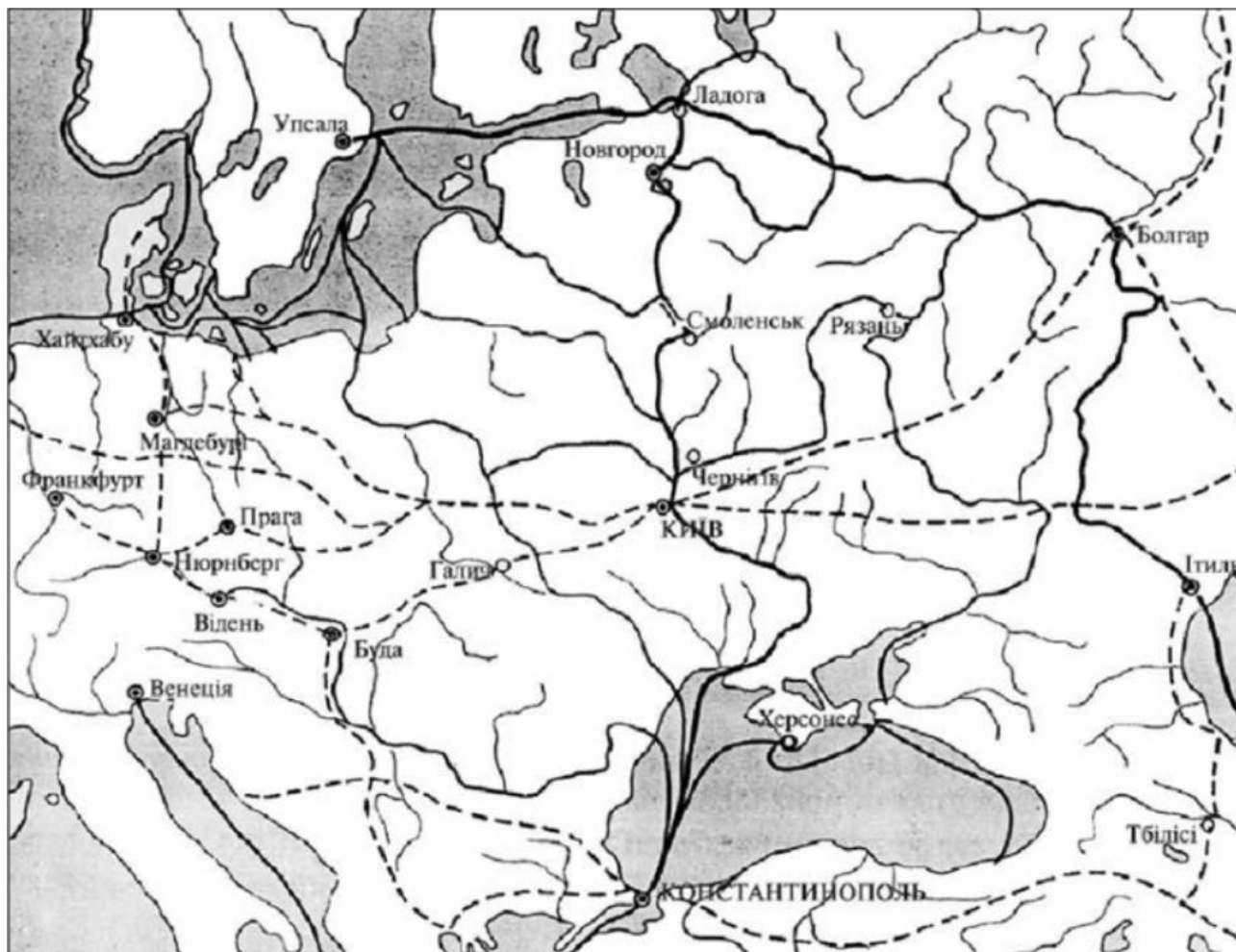

Рис. Б. 1. Міжнародні торговельні шляхи Київської Русі (за П. П. Толочком)

За [10, с.145]

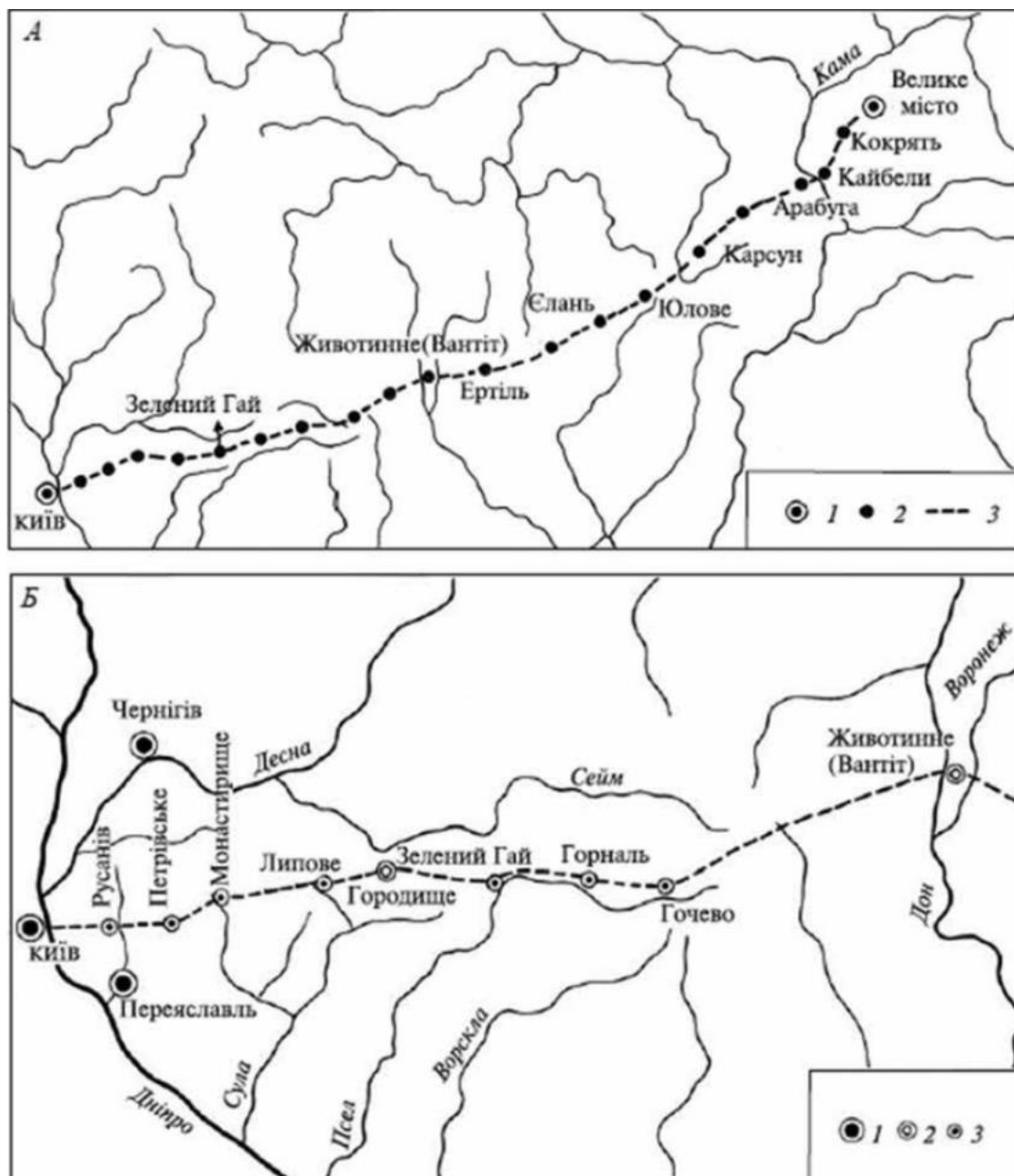

Рис. Б. 2. А — схема маршруту шляху із Булгара до Києва: 1 — вихідні пункти; 2 — зупинки-днювання; 3 — траса шляху; Б — схема «київської» частини шляху Булгар — Київ: 1 — столиці південноруських князівств; 2 — літописні гради; 3 — днявання-манзілі

За [10, с. 154]

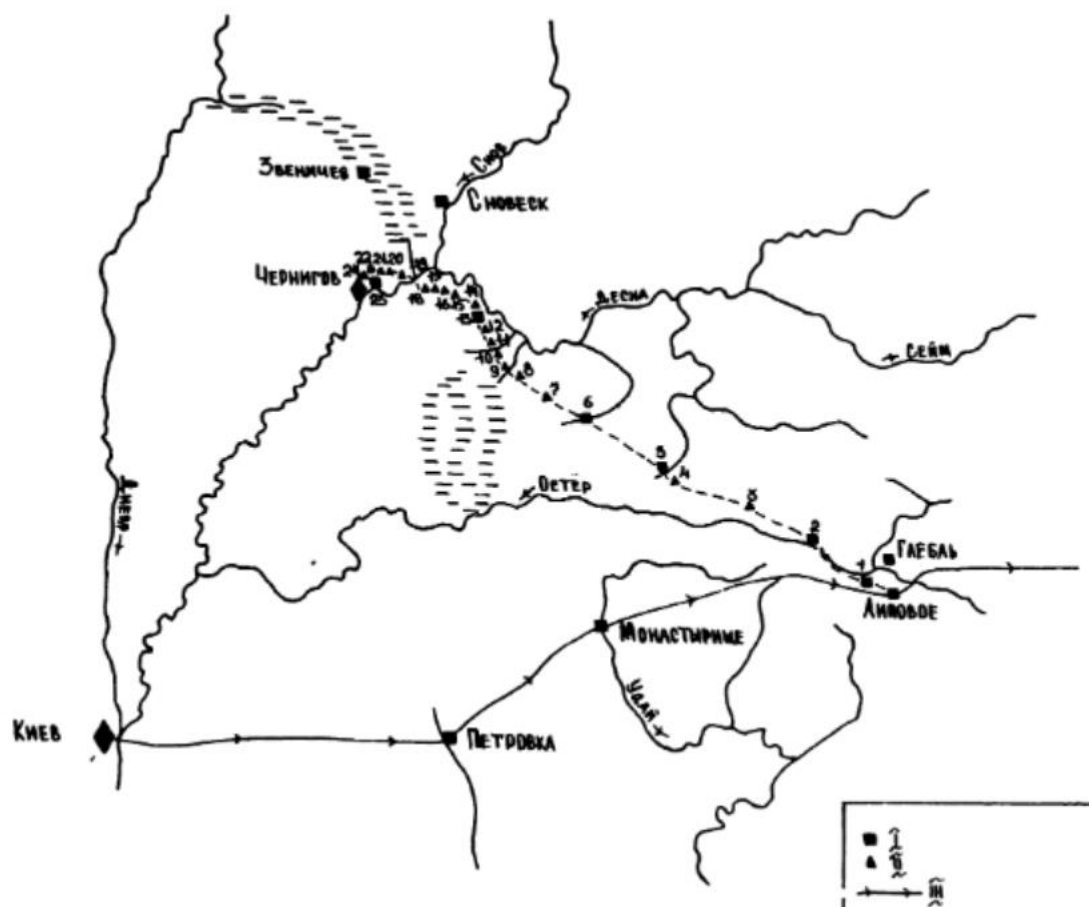

Рис. Б. 3. Чернігівське відгалуження шляху Київ-Булгар: І - городище; ІІ - поселення; ІІІ - шлях Київ-Булгар: (Городища: 1. Гришівка; 2. Літописна Біловежа; 5. Літописний Всеволож; 6. Смоляж; 13. Ковчин; 23. Літописний Гуричів... І, село Плиски; 4. Зарудь», с. Сиволож, 7. В.Кошелівка; 8. Вересоч-УП; 9. Вересоч-П; 10. Козарівщина, с.Вересоч; 11. Янчине, с.Салтикова Дівиця; 12. Салтикова Ді- виця-ІІІ; 14. Голоп'яткова, с. Ковчин; 15. Гдузди-І; 16. Брухови- ця, с.Горбове; 17. Ріг, с.Виблі; 18. Виблі - І; 19. Літописні Свенковичі; 20. Новоселівка; 21. Яцева гора, с.Новоселівка; 22. Кукашани; 24. Літописне село Спаль.

За [20, с. 66]

Рис. Б. 4. Шлях «із варяг в греки» (за С. Ромашовим)

За [29, с. 34]

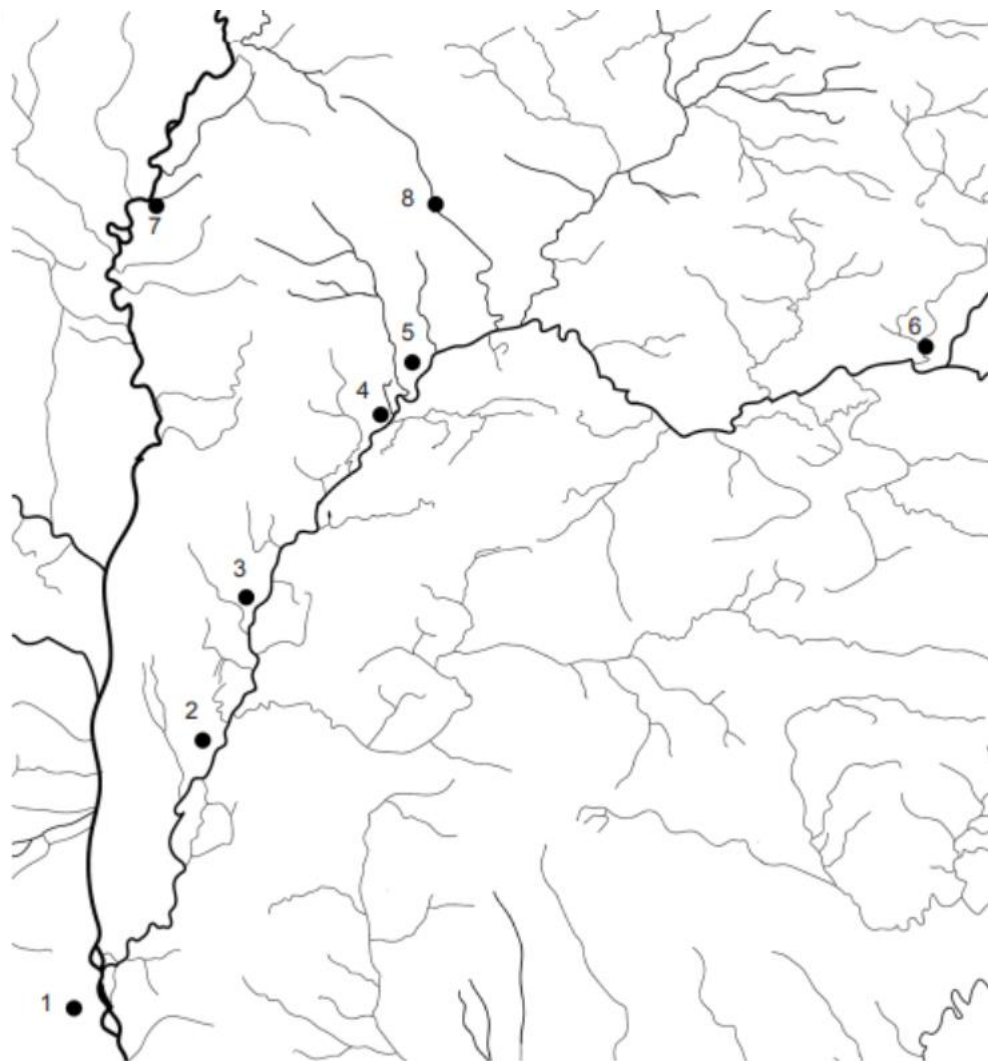

Рис. Б. 5. Скарби, поселення та монетні знахідки на Чернігівщині. 1. Київ; 2. Виповзів; 3. Бондарівський скарб і поселення Морівськ; 4. Шестовиця; 5. Чернігів; 6. Сосниця; 7. Любеч; 8. Звеничів

За [48, с. 257]

Рис. Б. 6. Монета Мухаммада аль-Даули Саїда з 2009 року. Розкопки Любеча.
Масштаб не дотримано.

За [48, с. 259]

Рис. Б. 7. Наср ібн Ахмад фрагмент дирхема з вул. Чернишевського, 15, вул.
Чернігів. Не в масштабі

За [48, с. 269]

Рис. Б. 8. Монети з Виповзіва. 1. Розкопки 2011 року, Саманіди, Наср ібн Ахмад (301–31 рр. н. е./914–43 рр. н. е.), дирхем, Самарканд, 306 р. н. е.; 2. Розкопки 2012 року, імітація саманідського дирхема; 3. Розкопки 2012 року, імітація саманідського дирхема; 4. Розкопки 2018 року, частина дирхема. Масштаб не дотримано.

За [48, с. 271]

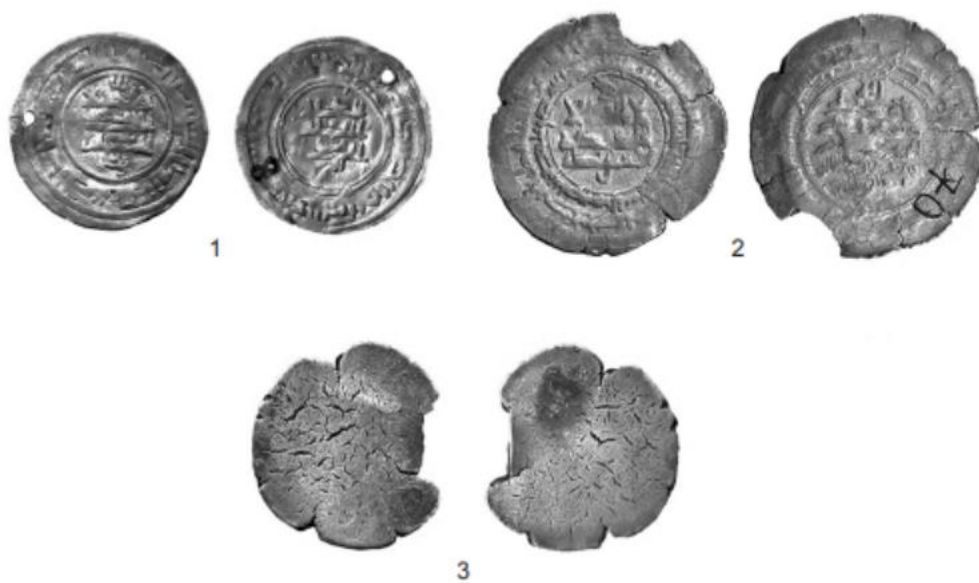

Рис. Б. 9. Вибрані монети зі Звеничівського скарбу 1971 року Не в масштабі.
За [48, с. 287-289]

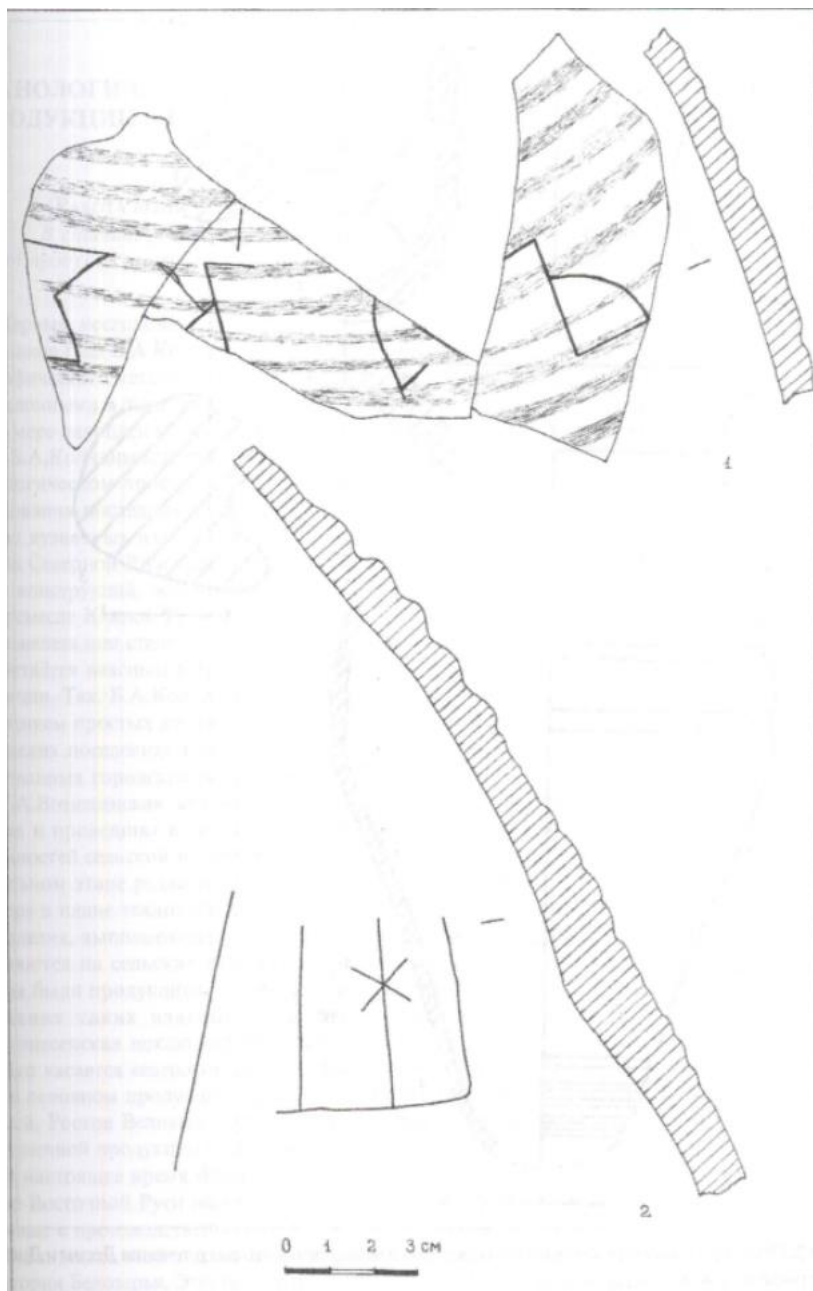

Рис. Б. 10. Фрагменти амфор з графіті с поселення Ліскове 1. 1 – культурний шар; 2-яма №88.

За [12, с. 55]